

Ο ΔΙΚΕΦΑΛΟΣ ΑΕΤΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ¹

Πάντες ποιοῦνται λόγον περὶ τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ ὡς ἐπισημοῦ ἐμβλήματος τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας. Ἀνέκαθεν δὲ μνημονεύεται ὁ αἰετὸς οὗτος καθ' ὅμοιον τρόπον καθ' ὃν ὑπάρχουσιν οἱ ἀνεπιστάτως ἀναφέροντες τοὺς ῥωμαϊκοὺς αἰετοὺς καὶ πρὸ τοῦ Μαρίου. Ἀλλὰ σπανίως καὶ ἀνεπαρκῶς ἐζητήσθη τὸ ζήτημα τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ καὶ τῆς προελεύσεως αὐτοῦ. Καὶ ὅμως μόνον μετὰ τοιαύτην κριτικὴν ἔρευναν θὰ ἠδύνατο νὰ μελετηθῇ κατόπιν τὸ ἄλλο ζήτημα περὶ τῆς σημασίας τοῦ αἰετοῦ τούτου, ζήτημα μετὰ πολλῆς τῆς ἐλαφρότητος λυόμενον ἐνίοτε ὑπ' ἀνδρῶν, οἵτινες, χωρὶς ποτε νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς ἔρευναν εἰδικήν, δὲν δισταζοῦσι νὰ ποφανθῶσιν, ὅτι ὁ δικεφάλος αἰετὸς οἶονεὶ ἐγεννήθη τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἡμέραν, καθ' ἣν Κωνσταντῖνος ὁ μέγας ἔθηκε τὰ θεμέλια τῆς Κωνσταντινουπόλεως².

Ὁ πρῶτος, εἰς ὃν ὀφείλομεν συστηματικὴν ἐξέτασιν περὶ τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ τοῦ Βυζαντίου, εἶνε ὁ Ducange ἐκεῖνος, οὗ τὸ

¹ Ἡ μελέτη αὕτη ἀνεγνώσθη τὸ πρῶτον γαλλιστὶ ἐν τῷ βυζαντιακῷ τμήματι τοῦ δευτέρου ἐν Καίρῳ Διεθνoῦς ἀρχαιολογικοῦ συνεδρίου τῆ 30 Μαρτίου 1909. "Idem Comptes rendus du Congrès international d'Archéologie classique, 2° session. — Le Caire 1909. Ἐν Καίρῳ. 1909 σ. 264. Ἐνταῦθα δὲ δημοσιεύεται τὸ πρῶτον μετὰ πολλῶν συμπληρώσεων καὶ βελτιώσεων. Ἐκφράζομεν δ' ἐνταῦθα τὰς ἡμετέρας εὐχαριστίας εἰς τὸν ἐν Μονάχῳ διδάκτορα τῆς φιλολογίας κ. Φαίδωνα Κουκουλέν καὶ εἰς τὸν ἐν Βερολίῳ κ. Δ. Σφυρῆν, καθ' ἡμετέραν παράκλησιν ἀποστείλαντας ἡμῖν ὀλίγα τινὰ σημειώματα ἐκ βιβλίων, ὧν στεροῦνται αἱ ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκαι.

² Ἡδὴ ὁ von Kōhne (Vom Doppeladler ἐν τοῖς Berliner Blätter für Münz-Siegel- und Wappenkunde. Ἐν Βερολίῳ. 1871 - 3 σ. 2) λέγει, ὅτι κατὰ τινὰς Κωνσταντῖνος ὁ μέγας καὶ κατ' ἄλλους ὁ Ἰουστινιανὸς μετεχειρίσθησαν τὸν δικεφάλον αἰετὸν, καὶ δὴ ἵνα δείξωσι τὴν ἐκί τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἰσχὺν αὐτῶν, ἀλλ' εὐλόγως προσθέτει, ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος δὲν ἀποδεικνύεται.

ἐν πάσαις ταῖς βυζαντιακαῖς ἐρεῦναις ἐπικρατὲς ἀξίωμα δὲν κατέρριψαν οἱ δύο καὶ ὑπερέκεινα αἰῶνες μελετῶν περὶ τοῦ Βυζαντίου οἱ διαρρέυσαντες ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ¹. Κατόπιν δὲ μετὰ ἔτη μακρότατα ἡσχολήθη περὶ τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ, τελευτῶντος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, ὁ καθηγητὴς τῆς ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Γοτίγγης Ἰωάννης Χριστόφορος Gatterer², περιορισθεὶς εἰς μόνὰ τὰ κατὰ τὴν Δύσιν. Μετὰ δὲ τοῦτον διέτριψαν περὶ τὸ αὐτὸ θέμα ἐκ μὲν τῶν ἀλλοδαπῶν ὁ Γάλλος Ἀδριανὸς Longprérier³, ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὁ Γ. Χρυσοβέργης⁴. Εἰς δὲ τὸν δικεφάλον ἀετὸν ἰδίως παρὰ τοῖς Ἑσπερίοις καὶ τοῖς Σλάβοις ἀναφέρονται πλὴν ἄλλων αἱ συγγραφαὶ τοῦ Ῥώσου von Köhne⁵, τοῦ Hohenlohe-Waldenburg⁶ καὶ τοῦ Römer-Büchner⁷. Ἄλλων δὲ σποραδικῶν παρατηρήσεων καὶ ἐξετάσεων γενήσεται μνεῖα κατωτέρω ἐν τῇ προσηκούσῃ ἐκάστοτε θέσει.

Ἐπιλαμβανόμενοι δὲ καὶ ἡμεῖς νὰ ἐξετάσωμεν ἐκ νέου τὸ ζήτημα τῆς εἰσαγωγῆς καὶ προελεύσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ τοῦ Βυζαντίου, ἀναγκαζόμεθα νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἔθεωρή-

¹ De imperatorum Constantinopolitanorum, seu de inferioris aevi, vel imperii, uti vocant, numismatibus dissertatio. Ἡ πραγματεία αὕτη ἰδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1678 ἐν τέλει τοῦ Glossarium mediae et infimae Latinitatis, ἐξεδόθη δὲ καὶ ἰδίᾳ τῷ 1755 ἐν Ῥώμῃ, ἀνετυπώθη δὲ καὶ ἐν τῇ νεωτάτῃ ἐκδόσει τοῦ Glossarium παρὰ τῷ Διδότῳ τῷ 1850 ἐν Τόμῳ Ζ' σ. 145 κ. ἔ.

² De origine aquilae imperialis ἐν ταῖς Commentationes Societatis Göttingensis Τόμ. I' σ. 241 κ. ἔ.

³ Ἐν τῇ Revue archéologique 1845 σ. 81 κ. ἔ.

⁴ Ὁ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ὁσποτικὸς θρόνος μετὰ τοῦ ἄμβωνος. Ἀθήνησι. 1861 σ. 43-50, Τὰ δὲ παρὰ τῷ κ. Κ. Σαρδῶν Πιτζιπιῶ (Ἑλληνικὸς αὐτοκρατορικὸς στόλος. Ἐν Ἀθήναις. 1897 σ. 107 κ. ἔ.) λεγόμενα περὶ τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ μετὰ τῶν παρενθετιμῶν εἰκόνων εἶνε ὅλως ἀμάρτυρα.

⁵ Ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 1-26.

⁶ Zur Geschichte des heraldischen Doppeladlers. Ἐν Στουγάρτῃ. 1871.

⁷ Der deutsche Adler nach Siegeln geschichtlich erläutert. Ἐν Φραγκοφορτίῳ. 1858. Ἐν δὲ τῇ συγγραφῇ Imhoof-Blumer καὶ Otto Keller (Thier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums. Ἐν Λειψίῳ. 1889) οὐδεὶς εὐρηται δικεφάλος ἀετός.

σαμεν ἐπιβαλλόμενον νὰ προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν ταύτην μεθοδικώτερον τῶν ἡμετέρων προκατόχων, ὅπως φθάσωμεν εἰς πορίσματα ἀσφαλέστερα.

Ἴδωμεν λοιπὸν κατὰ πρῶτον τίνας δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πηγὰς. Ποῦ ἀναμένομεν νὰ εὑρωμεν εἰδήσεις περὶ τοῦ αἰετοῦ τούτου ἢ εἰκονικὰς αὐτοῦ παραστάσεις; Τίνες εἶνε αἱ παρὰ Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι σωζόμεναι μαρτυρίαι καὶ τίνα τὰ μνημεῖα;

Ἀρχόμενοι δ' ἀπὸ τῶν συγγραφικῶν πηγῶν, εὐλόγως προσεδοκῶμεν νὰ εὑρωμεν μνεῖαν τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι τοῖς πραγματευομένοις τοὺς θεσμοὺς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰ τῆς ἐθιμοτυπίας τῆς αὐλῆς, παρὰ τῷ Ἰωάννῃ Λυδῷ, τῷ Κωνσταντίνῳ Πορφυρογεννήτῳ καὶ τῷ κουροπαλάτῃ Κωδινῷ. Ἀλλ' οὔτε ὁ Ἰωάννης Λυδὸς οὔτε ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος παραδίδουσιν εἰς ἡμᾶς ὁ τιδὴποτε περὶ τοῦ συμβόλου τούτου. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸν Λυδὸν, ὅστις ἄλλως διατρίβει μᾶλλον περὶ τοὺς ῥωμαϊκοὺς θεσμοὺς, ὅτινες ἐχρησίμευσαν κατὰ μέγα μέρος ὡς βάσις τῶν τοῦ Βυζαντίου, ἡ σιγή αὕτη εἶνε φυσικὴ, ἂν λάβωμεν ὑπ' ἔψιν, ὅτι ἡ ἀρχαία Ῥώμη ἐποίησατο χρῆσιν τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ σπανιώτατα μόνον.

Ὁ δὲ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος; Ἐνταῦθα ὀρεῖλομεν νὰπομακρύνωμεν τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι χωρίον τι παρ' αὐτῷ ἀναφέρεται εἰς τὸν δικέφαλον αἰετόν. Εὐρίσκεται δὲ τὸ χωρίον τοῦτο ἐν τῇ Ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως, ὅπου ὁ αὐτοκράτωρ ποιεῖται λόγον περὶ τῶν ἱματίων τῶν ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων εἰς ἐθνικοὺς ἀποστελλομένων λόγῳ ξενίων. Ἐχει δὲ ὧδε· *τουβρία ἐκ τούτων πάντων, τὰ μὲν προκριώτερα (γρ. προκριότερα) ἀπὸ διβλατίων αἰετῶν καὶ βασιλικίων ἀμφιεσμένα, τὰ δὲ δεύτερα τούτων ἀπὸ βδελλίων*¹. Τὸ χωρίον τοῦτο ἔχει ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει ὡς ἐξῆς· *Porro tibialia ad superiora vestimenta pertinentia et toti, quot illa, numero: quorum praestantiora quidem assulas habent aquilas diblatteas et basilicia seu arma aut insignia*

¹ Ἐκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 470,4 κ. 1.

imperialia; ab his autem secunda et quoad pretium inferiora habent pro exemplo intexta bdellia seu parvas muscas¹. Ἄλλ' ὁ μεταφραστὴς Reiske παρατηρεῖ ἀλλαγῶς τάδε: *Reddidi quorum praestantiora assutas habent aquilas diblatteas, sed debueram quorum praestantiora quidem facta sunt ex diblatteo (seu his tincto) illo panni genere, quod ab intextis aquilis nomen habet.* Credebam nempe tum, aquilas, imperii Graeci insigne, assutas tibialibus seu braccis fuisse. Nondum scilicet tunc videram Caesaris CPTani imaginem illam, quam Rhamnusius laudato post ante libro suo de Bello Veneto, loco tertiam proposuit, totam respersis intextis aquilae singularis, non bicipitis, figuris. Ab his aquilis figuratis adhaesit panno nomen. Retulit hanc ipsam imaginem cum reliquis duabus a Rhamnudio editis imaginibus Imperatoris et Imperatricis CPTanorum Du Cange tabula VI illarum undecim, quas dissertationi suae de numismatibus aevi infimi praeposuit. Verum si compares illud ectypum, editionis certe Francofurtensis, qua utor, cum editione Veneta Rhamnusii a Gaffarello curata deprehendas, illam Cangianam in multis ab hac abire et nulla cum cura redditam fuisse. In chlamyde profecto Caesaris nullum vestigium paene aquilarum est in editione Cangiana, quae tamen luculenter in oculos se ingerunt satis numerosae in editione Veneta Rhamnusii².

Κατὰ ταῦτα οἱ ἀετοὶ οὗτοι δὲν ἦσαν προσθέτως προσηρμοσμένοι εἰς τὰ ἱμάτια τὰ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων δωρούμενα εἰς τοὺς ξένους πρέσβεις, ἀλλ' ἦσαν συνυφασμένοι ἐν αὐτοῖς. Ἄλλ' οὐδαμῶς λέγεται, ὅτι ἦσαν δικέφαλοι. Οὐ μόνον ἡ εἰκὼν τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἢ ἀγαθοῦσα τὸν Reiske εἰς τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἀλλὰ καὶ τὰλλα

¹ Αὐτόθι σ. 470.

² Ἐκδ. Βόννης Τόμ. Β' σ. 545 κ. ε. Ὁ αὐτοκράτωρ, περὶ οὗ πρόκειται ἐνταῦθα, εἶνε ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ἡ εἰκὼν δ' αὐτοῦ εἶνε ἡ ἐν ἧ εἰκονίζεται μετὰ τῆς συζύγου Θεοδώρας καὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου ἐν τῇ μονῇ τῆς Περιδλίπτου, ἣν ἴδε καὶ παρὰ *Ducange* Familiae augustae Byzantinae. Ἐν Παρισίῳ, 1680 σ. 233.

τεκμήρια ὅσα ἔχομεν ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς νὰ ποδεχθῶμεν, ὅτι πρόκειται κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα περὶ ἀετῶν μονοκεφάλων. Οὐχ ἦττον ἱμάτια τοιαῦτα ἐκ τῶν συνυφασμένων πτηνῶν ὠνομάζοντο Ἄετοι¹, εἴτε ὑπὸ δικεφάλων ἀετῶν ἐκοσμοῦντο, ὅτε ὁ δικέφαλος ἀετός ἀντικατέστησε τὸν μονοκέφαλον, εἴτε πρότερον ὑπὸ μονοκεφάλων. Ἴσως δὲ τὸ ὄνομα ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὰς ἱερατικὰς στολὰς τὰς ἐχούσας συνυφασμένους ἀετούς, οἵαι εὑρίσκονται ἐν Σερβίᾳ κατὰ τιν' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Γαβριήλ Millet πρὸς τὸν κ. Ἀδαμ. Ἀδαμαντίου. Ἄλλ' ὑφάσματα βυζαντιὰ καὶ μετ' ἀετῶν δικεφάλων ἢ καὶ μονοκεφάλων δὲν φαίνονται περιωζόμενα, ἐν ᾧ δὲν λείπουν τοιαῦτα μετὰ παραστάσεων ἄλλων ζώων.

Μετὰ δὲ τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον πρέπει νὰ κατέλθωμεν μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, ὅπως συναντήσωμεν καὶ πάλιν μνεΐαν ἀετῶν. Καὶ δὴ πρόκειται περὶ τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου ὡς αὐτοκράτορος ἐν Νικαίᾳ, ὅστις τιμᾶ διὰ μεγάλων ἀξιομάτων πλὴν ἄλλων τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννην καὶ τὸν πενθερὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον Τορνίκην, ἐπιστρέφοντας ἐκ τῆς νικηφόρου στρατείας ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας Βιλλαρδουίνου καὶ τῶν Φράγ-

¹ Ἴδε τοιαύτας παραστάσεις ἐν ταῖς εἰκόσι βυζαντιακῶν ὑφασμάτων παρὰ τῷ κ. Schlumberger (Nicéphore Phocas σ. 109 καὶ 133.—Jean Tzimisès σ. 293 καὶ 465.—Basile II σ. 33, σ. 255 Πίν. V, 325, 336, 437) καὶ παρὰ τῷ Diehl Justinien. Ἐν Παρισίοις. 1901 σ. 74, 399. Ἐν δὲ Καίρῳ εἶχεν ἀνακοινωθῆ εἰς ἡμᾶς, ὅτι σώζεται ἐν τῷ Ἀραβικῷ μουσεῖῳ τεμάχιον ὑφάσματος μετὰ δικεφάλου ἀετοῦ. Μὴ προφθάσαντες δὲ νὰ διαλευκάνωμεν τὰ κατ' αὐτὸ, ἐζητήσαμεν πληροφορίας παρὰ τοῦ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ διδάκτορος κ. Ἰωάννου Maspero, υἱοῦ τοῦ περιωνόμου Αἰγυπτιαολόγου, ὅστις ἔγραψεν ἡμῖν τῇ 7/20 Δεκεμβρίου 1909 τὰ ἑξῆς· «Υπάρχει πράγματι ἐν τῷ Ἀραβικῷ μουσεῖῳ (Αἰθουσα XIV ὑπ' ἀρ. 7) μικρότατον τεμάχιον ὑφάσματος λευκοῦ ὑποκιτρίνου, φοιδοῦς τὸ σχῆμα, ἔχοντος διάμετρον 25-30 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου καὶ φέροντος κυανοῦν δικέφαλον ἀετὸν ἀτεχνότατα ὑφασμένον, ἀλλὰ περὶ αὐτὸν εὑρίθεται δις ἀραβικὴ ἐπιγραφή λέγουσα «Δόξα τῷ κυρίῳ ἡμῶν τῷ σουλτάνῳ» δεδοξασμένη ἔστω ἡ νίκη αὐτοῦ». Πιστεύω, ὅτι τὸ ὑφασμα τοῦτο ἀνέρχεται εἰς τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα, ἀλλὰ δὲν δύναμαι καὶ νὰ το βεβαιώσω. Ἡ δὲ ἀραβικὴ ἐπιγραφή δὲν εἶνε πρῶθτος, ἀλλὰ συνυφασμένη καὶ ἔχει τὸ αὐτὸ χρῶμα καὶ τὴν αὐτὴν τεχντροπλίαν τοῦ ὅλου ὑφάσματος, ὅπερ κατὰ ταῦτα δὲν εἶνε βυζαντιακόν».

κων τῆς Πελοποννήσου. Ἄλλ' ἐν ταῖς τιμαῖς ταῖς παρασχεθείσαις εἰς τοὺς δύο ἄνδρας ὑπῆρχεν αὐτῇ ἡ διάκρισις, ὅτι, ἐν ᾧ ἀμφότεροι εἶχον τὰ συμπαρομαρτοῦντα εἰς τὸ ἀξίωμα αὐτῶν κυανᾶ πέδιλα, τὰ μὲν τοῦ Τορνίκη ἦσαν ἐστερημένα παντὸς κόσμου, τὰ δὲ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου, εἶχον χρυσοῦφεις ἀετοὺς. Ταῦτα μαρτυροῦσιν ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης¹, ὁ Θεόδωρος Κυζίκου², ὁ Γεώργιος Παχυμέρης³ καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς⁴.

Τάξισπουδάστα ταῦτα χωρία πρέπει νὰ συσχετισθῶσι πρὸς τὰς κατωτέρω παρατεθησομένας μαρτυρίας τοῦ Κωδινου περὶ τῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ὑποδημάτων τῶν δεσποτῶν καὶ σεβαστοκρατόρων, ἐν οἷς βλέπομεν ἐπελθούσας σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολὰς περὶ τε τὸ χρῶμα τῶν ὑποδημάτων καὶ τὴν σύστασιν αὐτῶν. Ἄλλὰ μένουσιν ἀκόμη καὶ ἐπ' αὐτῶν ὅπως δῆποτε ἀετοί. Ὅποιοι δὲ τινες ἦσαν οἱ ἀετοὶ ἐκεῖνοι τῶν χρόνων Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου ὡς αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας, ἂν μονοκέφαλοι ἢ δικέφαλοι, οὔτε ὁ Ἀκροπολίτης, οὔτε οἱ ἐξ αὐτοῦ πιθανῶς παραλαβόντες τὴν εἰδησιν ἐκφράζονται. Μόνον δὲ παρὰ τῷ Παχυμέρει εὐρίσκομεν αὐτοὺς προσεπιλεγομένους βασιλικούς. Τὸ ἐπίθετον δὲ τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῆ σημαίνον

¹ Ἐκδ. Heisenberg. Ἐν Λειψίᾳ 1903 Τόμ. Α' σ. 173,11· ἐν ταῦταις δὲ τὰ τῶν σεβαστοκρατόρων διέφερον, ἐν οἷς ὁ μὲν ἀπὸ ἀδελφός τοῦ βασιλέως τοῖς κυανοῖς πεδίλοις ἐγκεκολλημένους εἶχε καὶ χρυσοῦφεις ἀετοὺς, ὁ δὲ Τορνίκη γυμνὰ τούτων τὰ πέδιλα ὑπέδεδετο.

² Κατὰ τὴν εἰς Ἀνώγειον ἀποδιδόμενην Σύνοψιν χρονικὴν παρὰ τῷ κ. Σάββα (Μεσαιωνικῆς βιβλιοθήκης Τόμ. Ζ' σ. 546,17)· ἐν ταῦταις δὲ διέφερον οἱ σεβαστοκράτορες οὗτοι, ἐν οἷς ὁ μὲν τοῦ βασιλέως ἀδελφός καὶ χρυσοῦφεις ἀετοὺς εἶχεν ἐγκεκολλημένους τοῖς κυανοῖς πεδίλοις αὐτοῦ, ὁ δὲ Τορνίκη ἀετῶν ἀνευ αὐτὰ ὑπέδεδετο.

³ Παχυμέρους ἔκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 108,9· ἐκεῖνον γὰρ καὶ βασιλικοὺς ἀετοὺς κατὰ τὸ σῆμα ἐμεγάλυνε, τοῦτον δὲ δίχα τῶν συμβόλων ἐκείνων ἐν μόνοις τοῖς κυανοῖς σεβαστοκράτορα ἔγραφεν.

⁴ Νικηφόρου Γρηγορά ἔκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 79,20· ἐποίει δ' ἐπίσημον τὴν ἐκ τοῦ πενθεροῦ διαφορὰν, ὅτι ἐν τοῖς κυανοῖς πεδίλοις καὶ χρυσοῦφεις αὐτῷ ἐνεμόζοντο ἀετοί.

δικεφάλους ἀετούς, εἴτε ἦσαν πράγματι τοιοῦτοι οἱ ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου ἐπὶ τῶν πεδίων τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου συνοφασμένοι, εἴτε διότι τοιούτους ἐφαντάζετο αὐτοὺς ὁ Παχυμέρης, ὅτ' ἔγραφε τὸ Χρονικὸν αὐτοῦ ἐν χρόνοις, καθ' οὓς, ὡς θέλει ἀποδειχθῆ κατωτέρω καὶ ἐξ ἄλλων τεκμηρίων, ὁ δικέφαλος ἀετός πράγματι εἶχεν ἤδη ἐκ τῆς Νικαίας εἰσαχθῆ εἰς τὸ βυζαντιακὸν κράτος.

Μετὰ δὲ τοῦς ἀνωτέρω συγγραφεῖς μόνον κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, παρὰ τῷ Κωδινῷ, εὐρίσκομεν ἀφθονώτερα χωρία, ἐν οἷς γίνεται μνεία ἀετῶν ὡς κοσμήματος ἢ συμβόλου. Τὰ δὲ χωρία ταῦτα εἶνε τὰ ἐξῆς, εἰς ἃ παραθέτομεν ἀντὶ πάσης ἄλλης ἐρμηνείας τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Goar.

1) Περὶ τῶν ὀφρικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως σ. 13, 12· τὰ δ' ὑποδήματα αὐτοῦ (τοῦ δεσπότη) διβολέα, χρώματος ὀξέος καὶ λευκοῦ, ἔχοντα ἀετούς μαργαριταρεῖνους ἐκ πλαγίων τε καὶ ἐπὶ τῶν ταρσῶν, ἥτοι ἐπάνω τῶν ὑποδημάτων τῶν μουζακίων. = *Ocreae sive cothurni bicolores, colores nempe violacei et albi, habentque ad latera et in utroque calcaneo seu calce aquilas ex margaritis confectas.*

2) Αὐτόθι σ. 13, 16· ἡ σέλλα τοῦ ἀλόγου αὐτοῦ (τοῦ δεσπότη) διβολέα ὡσαύτως μετὰ ἀετῶν μαργαριταρεῖνων ἔμπροσθεν τε καὶ ὀπισθεν καὶ εἰς τὰ τέσσαρα μέρη τῶν ἵδروμαχίων· = *Sella eius similiter bicolor est, constans ante et recto aquilis et margaritis; et ad quattuor partes ornamentorum e sella pendulorum.*

3) Αὐτόθι σ. 14, 8· τὸ δὲ τῆς σέλλας (τοῦ δεσπότη) ἐπανωκέπιον λευκὸς κάμπος ἦως (διόρθου ἦως. Ἴδε Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Γ' σ. 207 κ. ἐ.) πεδίον, μετὰ ἀετῶν κοκκίνων μικρῶν ὡσαύτως καὶ ἡ τέντια αὐτοῦ λευκὴ, ἀετόπουλα γέμονσα ἐρυθρὰ = *Sellae superum tegumentum albus campus est, cum aquilis coccinis parvis. Tentorium eius album et rubris aquilis plenum.*

4) Αὐτόθι σ. 13, 10 τὰ ὑποδήματα αὐτοῦ (τοῦ σεβαστοκράτορος) ἠεράνεα, ἔχοντα ἀετοὺς σαρματεῖνους εἰς ἀέρα κόκκινον, ἐφ' ὧν εἴρηται τόπων, τῶν τοῦ δεσπότου. Ὁμοίως ἦ τε σέλλα καὶ τὸ κοπιτόριον ἠεράνεα· αἱ σκάλαι οἶαι καὶ αἱ τοῦ δεσπότου τὸ τῆς σκάλας ἐπανωσκέπιον ἠεράνεον καὶ αὐτὸ μετὰ ἀετῶν κοκκίνων τεσσάρων. = Calcei eius sunt colore subviridi, habentes aquilas filis aureis ac solidis pictas in panni planitie rubra, iis locis quae indicavimus, cum de despota ageremus. Similiter sella et copertorium subviridi colore gestant Stipiae eius quales despota. Superum sellae tegumentum subviridis coloris est, et quattuor coccineis aquilis decoratum.

Κατὰ τὰ τέσσαρα ταῦτα χωρία τὰ ὑποδήματα καὶ τὸ ἐπανωσκέπιον τῆς σέλλας τοῦ δεσπότου καὶ τοῦ σεβαστοκράτορος ἔκοσμοῦντο ὑπ' ἀετῶν. Ἄλλ' ἦσαν οὗτοι δικέφαλοι ἢ μονοκέφαλοι; Ὁ Κωδινὸς οὐδὲν λέγει περὶ τούτου. Ἄλλὰ δὲν εἶνε ἴσως ἀπίθανον, ὅτι, ἐπειδὴ ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς σκηνῆς τοῦ δεσπότου ρητῶς λέγει ἐν διαστολῇ ἀετόπουλα, συνυπακούεται τὸ ὅτι οἱ ἀετοὶ οἱ κοσμοῦντες τὰ ὑποδήματα καὶ τὸ ἐπίππιον τῶν δύο ἐκείνων μεγιστάνων τοῦ Βυζαντίου οὐ μόνον μεγάλοι ἦσαν, ἀλλὰ καὶ δικέφαλοι. Ἄλλως δὲ τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐξαχθῇ καὶ ἐκ παραβολῆς πρὸς τάνωτέρω λεχθέντα περὶ τῶν χρυσοῦφῶν ἀετῶν τῶν ὑποδημάτων τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου, τοῦ ἀδελφοῦ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου.

Περὶ δικεφάλων δὲ βεβαίως ἀετῶν πρόκειται καὶ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ, ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ τῆς εἰς Φερράραν εἰσόδου τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου, ἔχοντος ὧδε· Καὶ ἕτερος ἵππος λευκός, ὠραιότατος, εὐτρεπισμένος καὶ αὐτὸς τὰ αὐτὰ καὶ χρυσοῦς ἀετοὺς ἐπὶ τοῦ χασδίου ἔχων καὶ ἕτερα χρυσᾶ πλέγματα, ἐπορεύετο ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως, μὴ ἔχων ἀναβάτην¹.

¹ Γεωργίου Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης σ. 188, 9 κ. ε.

Τέλος δὲ καὶ ἄλλο παρὰ τῷ Φραντζῆ ἔχομεν χωρίον, ἐν ᾧ γίνεται μνεῖα χρυσῶν αἰετῶν ἐν τοῖς βασιλικαῖς πεδίλοις τῶν αὐτοκρατόρων. Εὗρηται δὲ τὸ χωρίον τοῦτο ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ νεκροῦ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, καὶ ἔχει ὡδεῖ τὸ τεθνεὸς πτώμα τοῦ βασιλέως εὐρόντες, ὁ ἐγνώρισαν ἐκ τῶν βασιλικῶν περικημίδων ἢ καὶ πεδίων, ἔνθα χρυσοὶ αἰετοὶ ἦσαν γεγραμμένοι, ὡς ἔθος ὑπῆρχε τοῖς βασιλεῦσι¹. Οὐδεμία δ' ἀμφιβολία, ὅτι ἐνταῦθα πλέον πρόκειται περὶ δικεφάλων αἰετῶν.

Πλὴν δὲ τῶν χωρίων τούτων μνεῖα τοῦ αἰετοῦ γίνεται, τοῦ λογοῦ ὄντος περὶ παλατίου τινὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ δὴ παρὰ μὲν τῷ Κωνσταντίνῳ Πορφυρογεννήτῳ ἐν τῷ βίῳ τοῦ πάππου Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο² ἀναγινώσκομεν τάδε· Ἄλλὰ καὶ τὰ ἕτερα βασιλικά καταγώγια, ἃ τοῦ χρυσοῦ τῶν τρικλίνων ἀνατολικωτέραν καὶ μᾶλλον ὑπερκειμένην ἔχει τὴν ἰδρυσιν, δυτικώτερα τῆς Νέας τυγχάνοντα τῶν ἐκκλησιῶν, ὧν ἢ ἐπὶ πολὺ τοῦ ἀέρος πρὸς ὕψος ἐπέκτασις καὶ τὴν Ἀετοῦ προσηγορίαν ἐδέξατο, ἐν ᾧ καὶ τὸ τῆς Θεοτόκου καὶ πάντερον τῆς προσευχῆς ἐστὶν ἱερὸν, τοῦ αὐτοῦ βασιλέως ἔργα τυγχάνουσιν³. Παρὰ δὲ τῷ αὐτῷ Πορφυρογεννήτῳ εὐρίσκεται καὶ μακρὰ περιγραφή τοῦ λαμπροῦ Καινούργιου τοῦ κτισθέντος ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο², ὅπερ ἐκοσμεῖτο ὑπὸ ζωγραφίων παριστανουσῶν τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον, τὴν σύζυγον αὐτοῦ Εὐδοκίαν καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ αὐτοκράτορος. Μεταξὺ δὲ τῶν κοσμημάτων αὐτοῦ εὐρίσκονται καὶ τέσσαρες αἰετοὶ ἐκ ψηφίδων ποικίλων τε καὶ λεπτῶν, περὶ ὧν ὡς καὶ περὶ ἄλλων τινῶν παραστάσεων πτηνῶν προστίθεται εἰς τοσοῦτον ἀκριβοῦντα τὴν μίμησιν ἅπαντα, ὡς εἰκάζειν αὐτὰ ζῆν καὶ ἵπτασθαι βούλεσθαι³. Ἐχομεν κατὰ ταῦτα δύο χωριστά

¹ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης σ. 291, 4 x. i.

² Παρὰ τοῖς μετὰ Θεοφάνην (Theophanes continuatus) σ. 335, 14 x. i.

³ Αὐτόθι σ. 333, 8.

κτίρια, τὸν πλησίον τοῦ Χρυσοτρικλίνου ἕτερον Τρίκλινον, τὸν ἐπικληθέντα ἕνεκα τοῦ ὕψους Ἀετῶν, καὶ τὸ Καινούργιον, ἐν ᾧ ὑπῆρχε πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ παράστασις τῶν αἰτῶν. Καὶ τοῦτο δὲ φαίνεται ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ μετωνομάσθη ἀπὸ τῶν λαμπρῶν ἐκείνων ψηφιδωτῶν τῶν παριστανόντων αἰτούς (παλάτιον) τῶν αἰτῶν. Καὶ δὴ βραχὺ τι χρονικόν, ὅπερ ἀντεγράψαμεν ἐκ τοῦ ρ. 352⁶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 3632 κώδικος τῆς Πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης τῆς Βονωνίας, γεγραμμένου τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ἔχει τὸ σημείωμα τόδε: *Τω αὐτῷ μηνὶ κε* (κατὰ Σεπτέμβριον 1373) *πρόβλησεν βασιλέα τὸν Μανουήλ* (Παλαιολόγον) *ἐν τῷ παλατιῷ τὸν αἰτῶν*. Ἐκ δὲ τῶν λέξεων τὸν αἰτῶν, ἦτοι τῶν Ἀετῶν, τοῦ σημειώματος τούτου γίνεται δῆλον, ὅτι οὕτως Ἀετῶν ἀντὶ Ἀετῶν πρέπει νὰ γράψωμεν καὶ ἐν τῷ περὶ τοῦ παλατίου τούτου οἰκίῳ χωρίῳ τοῦ Καντακουζηνοῦ· βασιλεὺς δὲ ὁ νέος (Ἰωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος) *ἐν οἰκίᾳ τινὶ ἑτέρᾳ* (διέτριβε) *τῶν περιφανῶν, Ἀετῶν* (γρ. Ἀετῶν) *προσαγορευομένη*¹. Εἶνε δὲ προφανές, ὅτι τὸ παλάτιον τοῦτο τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου οἰκούμενον εἶνε αὐτὸ ἐκεῖνο, ἐν ᾧ ἔγεινεν ἡ πρόβλησις τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου κατὰ τὸ χρονικὸν σημείωμα τῆς Βονωνίας· ἐξ ἑτέρου δ' εἶνε λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ παλάτιον τὸ ἔπειτα κληθὲν τῶν Ἀετῶν εἶνε αὐτὸ τὸ ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο οἰκοδομηθὲν Καινούργιον².

¹ Καντακουζηνοῦ ἐκδ. Βόννης Τόμ. Γ' σ. 304, 45.

² Λέγει μὲν ὁ Πασκάτης (Τὰ Βυζαντινὰ ἀνάκτορα. Ἐν Ἀθήναις. 1885 σ. 300), ὅτι «οὐδεὶς μνημονεύει κτίριον κείμενον πρὸς δυσμὰς τῆς νέας ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου», ἀλλὰ νομίζομεν, ὅτι εἶνε ἱσχυρὴ ἡ μαρτυρία Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, παρ' ᾧ ἄλλως τὰ δύο κτίρια, ὁ Ἀετῶν καὶ τὸ Καινούργιον, σαφῶς διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων. Ἀντιλέγων δὲ ὁ Πασκάτης, ὅτι «πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Χρυσοτρικλίνου ἡ γῆ εἶναι ἐπικλινεσατὰτῃ μέχρι τῆς θαλάσσης», καὶ προσθέτων «Αἱ ἄνω λίξεις καὶ μᾶλλον ὑπερκειμένην ἔχει τὴν ἰδρῶσιν δὲν ἀρμόζουσιν ἐν τῷ κατωτέρῳ τούτῳ τόκῳ», νομίζομεν, ὅτι παρανοεῖ τὸ χωρίον. Αἱ λίξεις καὶ μᾶλλον ὑπερκειμένην ἔχει τὴν ἰδρῶσιν δὲν φαίνονται δηλοῦσαι τὴν ἐν ὑψηλότερῳ τόκῳ κτίσιν, ἀλλὰ τὴν εἰς ὕψος μείζον τοῦ Χρυσοτρικλίνου, ἡρμηνεύονται δὲ ὑπὸ τῶν κατωτέρω λεγομένων ὡς ἡ εἰς πολὺ τοῦ ἄλλοιο πρὸς ὕψος ἐπάστασις καὶ τὴν Ἀετῶν προσηγορίαν ἐδέξατο. Διὰ τοῦτο

Ὅποιοι δὲ οἱ ψηφιδωτοὶ ἀετοὶ τοῦ Καινούργιου δὲν λέγεται μὲν ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἀλλ' οὐδὲν ἐνδείκνυει, ὅτι ἦσαν δικέφαλοι. Ἡ περιγραφή τοῦ αυτοκράτορος εἶνε καθ' ὅλου ἰκανῶς σαφῆς καὶ ἀκριβῆς, ὥστε, ἂν προέκειτο περὶ ἀετῶν ἐχόντων δύο κεφαλὰς, ἤθελε τοῦτο λεχθῆ ῥητῶς.

Μόνον δὲ γνωστὸν ἡμῖν χωρίον, ἐν ᾧ γίνεται ἀναμφήριστος μνεία τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ εἶνε τὸ ἐξῆς¹. Ὁ Φραντζῆς, ποιούμενος λόγον περὶ τῆς ἐν Βενετίᾳ γενομένης δεξιώσεως τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1438 ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς διαβάσεως αὐτοῦ ἐκ τῆς πόλεως, ὅτε μετέβαινεν εἰς Φερράραν χάριν τῆς συνόδου τῆς ἔπειτα μετατεθείσης εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ποιεῖται μνείαν τοῦ πρὸς ὑπάντησιν τοῦ αυτοκράτορος ἔκπλου τοῦ Βουκεντάριου (πουτζιδῶρον), φέροντος τὸν δόγην Μιχαὴλ Στένον, καὶ περιγράφει τὴν πολυτελεῆ διακόσμησιν τετρήρους τινὸς εἰς ὄνομα τάχα τῆς βασιλικῆς τριήρεως, ἣν ἐποίησαν ὠραιοτάτην καὶ ποικίλην. Μεταξὺ δὲ τοῦ πολλοῦ αὐτῆς κόσμου καὶ δύο λέοντες ἦσαν ἐν τῇ πρύμνῃ χρυσοῖ, καὶ μέσον αὐτῶν ἀετός δικέφαλος, τὸ σύμβολον τοῦ Βυζαντίου, οὗ τὴν ναυαρχίδα ἐμιμεῖτο ἡ βενετικὴ ἐκείνη τετρήρης².

Τοῦ δὲ χωρίου τούτου τοῦ Φραντζῆ εἰκονικὸν ὑπόμνημα παρέχει ἐν τῶν ἀναγλύφων τῆς μεσαίας χαλκῆς πύλης τοῦ ἐν

ἄλλος ὁ λόγος, δι' ὃν τὸ κτίριον τοῦτο ὠνομάσθη Ἀετός καὶ ἄλλη ἡ ἀφορμὴ ἐξ ἧς τὸ χωρίον μετωνομάσθη ἔπειτα τῶν ἀετῶν. Συνεχύθησαν δὲ ταῦτα οὐ μόνον παρὰ τῷ Πασπάτῃ, ἀλλὰ καὶ ἤδη πρότερον παρὰ τῷ *Ducange* (*Constantinopolis Christiana*. Ἐκδ. Παρισίων. 1680 Β:6λ. Β' σ. 120 κ. ἑ.), τῷ *Σκαρλάτῳ Βυζαντίῳ* (Κωνσταντινούπολις. Ἀθήνησιν. 1851. Τόμ. Α' σ. 200) καὶ τῷ *Labarte* (*Le palais impérial de Constantinople*. Ἐν Παρισίοις. 1861 σ. 86).

¹ Δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἠνθολογήσαμεν συστηματικῶς ἅπαντα τὰ λογογραφικὰ μνημεῖα τῶν βυζαντιακῶν χρόνων· δὲν εἶνε δὲ ἀπίθανον νὰ διέλαθεν ἡμᾶς μνεία τις ἀετῶν ἐν τινι ἐπιγράμματι ἢ ἀλλαχοῦ. Ἀλλ' ἀναμφήριστος εἶνε ἡ σπανιότης χωρίων ὁπωσδήποτε σχετιζομένων πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα.

² *Γεωργίου Φραντζῆ* ἑκδ. Βόννης σ. 184, 11.

Ῥώμη Ἀγίου Πέτρου τῆς γλυφείσης ὑπὸ τοῦ Φιλαρέτη. Καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ θαλάμου τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ κατὰ τὴν πρύμνην τοῦ βασιλικοῦ πλοίου, οὗ ἐπέβαινεν ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος ἀποπλέων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν Ἰταλίαν, βλέπομεν παριστανόμενον τὸν δικέφαλον ἀετὸν¹.

Ἡ δὲ παράστασις αὕτη ἄγει ἡμᾶς ἐν τῇ σπανιότητι καὶ τελείᾳ πρὸς λύσιν τοῦ ἐπασχολοῦντος ἡμᾶς ζητήματος ἀνεπαρκείᾳ τῶν συγγραφικῶν μαρτυριῶν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰκαστικῶν. Τίνα λοιπὸν ἔχομεν νομίσματα, χρυσόβουλλα, ἐλεφαντουργήματα, γλυπτὰ ἔργα οἰαδῆποτε, εἰκόνας ἐν χειρογράφοις ἢ ἄλλας ζωγραφίας μετὰ παραστάσεων δικεφάλου ἀετοῦ;

Καὶ κατὰ πρῶτον θὰ ὑπέθετέ τις, ὅτι τὰ βυζαντιακὰ νομίσματα καὶ τὰ χρυσόβουλλα τῶν αὐτοκρατόρων θὰ παρείχον εἰς ἡμᾶς ἄφθονον ὕλικόν. Ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας μετ' ἐκπλήξεως βλέπομεν, ὅτι οὐδὲν σχετικὸν εὐρίσκεται ἐπ' αὐτῶν. Ἐλάχιστα μόνον ὑπάρχουσι νομίσματα φέροντα ἐπιχεχαραγμένον τὸν μονοκέφαλον ἀετὸν². Καὶ ἐπὶ γλυπτῶν τινῶν δὲ ὡς καὶ ἐπ' ἄλλων τινῶν τεχνουργημάτων βλέπομεν ἐνίοτε τὸν μονοκέφαλον ἀετὸν, ὡς ἐπὶ τοῦ σκήπτρου τοῦ αὐτοκράτορος ἐν ὑπατικῷ διπτύχῳ παριστάνοντι τὸν Ἀναστάσιον δίδοντα τὸ σημεῖον τῶν ἵπποδρομικῶν ἀγώνων καὶ ἀποκειμένῳ ἐν τῷ νομισματικῷ μουσεῖῳ (Cabinet des médailles) τῶν Παρισίων³, ἐπὶ τοῦ φρουρίου τοῦ Ἰκονίου⁴, ἐπὶ πλακῶς λιθίνης τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος ἐν τῷ

¹ Ἴδε τὴν εἰκόνα τοῦ ἀναγλύφου τούτου ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνημονί Τόμ. Δ' Πίν. ζ' ἀρ. 1.

² Ἐν νομίσμασι τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος παρὰ *Sabatier* Description générale des monnaies byzantines. Ἐν Παρισίοις. 1862 Τόμ. Α' Πίν. VIII ἀρ. 3, 4, 5.— Ἐν νομίσματι τοῦ Τιβερίου ἐπὶ τοῦ σκήπτρου. Αὐτόθι Πίν. XXIII ἀρ. 1.— Ἐν νομίσματι τοῦ Μαυρικίου Τιβερίου ὁμοίως ἐπὶ τοῦ σκήπτρου. Αὐτόθι Πίν. XXIV, 9.— Ἐν νομίσματι τοῦ Ἡρακλείου ὁμοίως ἐπὶ τοῦ σκήπτρου. Αὐτόθι Πίν. XXVIII ἀρ. 3.

³ *Diehl* Justinien. Ἐν Παρισίοις, 1901 σ. 255. — Τοῦ αὐτοῦ *Études byzantines*. Ἐν Παρισίοις. 1905 σ. 149.

⁴ *Texier* Asie Mineure. Ἐν Παρισίοις. 1882 Πίν. 57.

Καθολικῶ τῆς μονῆς Χιλιανταρίου τοῦ Ἁγίου ὄρους¹, ἐπὶ τῆς χαλκῆς ἐπενδύσεως τῆς πύλης τοῦ ἐν Ῥώμῃ San Paolo fuori le mura², ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ πρωτοσπαθαρίου Γρηγοῤῥα τῷ 1071 ἐν Κοτυαίῳ (Kutayah) τῆς Μικρᾶς Ἀσίας³ καὶ ἐπὶ βυζαντιακοῦ τινος ὑψίσματος⁴.

Τὸ πρῶτον δ' ἐπὶ μεταγενεστέρου τινὸς νομίσματος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντος, δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ Ῥώσου νομισματολόγου βαρῶνου von Köhne⁵, εὐρίσκομεν ἀετὸν δικέφαλον, κεχαραγμένον ἄλλως κατὰ τρόπον γραμμικόν οὕτως εἰπεῖν. Ἀνήκει δὲ τὸ νομίσμα τοῦτο, οὐ παραθέτομεν ἐνταῦθα τὸ ἀπεικόνισμα, εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Κομνηνόν (1390 - 1417). Ὑπάρχουσι δὲ καὶ τινὰ τραπεζουντιακὰ νομίσματα μετ' ἀετοῦ μονοκεφάλου⁶.

Ἐν ᾧ δὲ δὲν εἶνε γνωστὰ νομίσματα τοῦ Βυζαντίου φέροντα ἐπιχεχαραγμένον δικέφαλον ἀετὸν, ἔχομεν ἀπ' ἐναντίας πολλὰ τριακτα τοῦ Γενουηναίου δυνάστου τῆς Λέσβου Δορίνου Γατελούζου⁷. Καὶ τὸ οἰκογενειακὸν δὲ σημεῖον τῶν Παλαιολόγων, τὸν σταυρὸν μετὰ δύο Β καὶ δύο Θ, εἶχεν εἰσαγάγει πρὸ τοῦ Δορίνου εἰς τὰ νομίσματα αὐτοῦ ὁ πρῶτος τῶν Γατελούζων Φραγκίσκος⁸, ἔστις καὶ συνεδέθη πρὸς τὸν οἶκον τῶν Παλαιολόγων

¹ Schlumberger Zoé et Théodora σ. 460.

² Αὐτόθι σ. 489 καὶ 689.

³ Texier Tombeaux du moyen âge à Kutayah et à Nymphi ἐν τῇ Revue archéologique 1844 Τόμ. Α' σ. 320 κ. ἑ. Ἀμφίβολον ἂν τὸ παριστανόμενον πτηνὸν εἶνε ἀετός ἢ γρύψ.

⁴ Schlumberger Jean Tzimisçès ἀρ. σ. 409.

⁵ Berliner Blätter für Münz - Siegel - und Wappenkunde Τόμ. Β' σ. 5.— Monnaies byzantines. Supplement à l'ouvrage de Sabatier (Extrait de la Revue belge de Numismatique. 1881 σ. 14.

⁶ Τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ κατὰ Sabatier ἐνθ' ἂν. Τόμ. Β' Πίν. LXVIII ἀρ. 23. Τοῦ Βασιλίου Κομνηνοῦ αὐτόθι Πίν. LXIX ἀρ. 1-3. Τοῦ Μανουὴλ Γ' Κομνηνοῦ αὐτόθι Πίν. LXIX ἀρ. 3.

⁷ Ἴδε τὴν μονογραφίαν τοῦ ἡμετέρου πατρὸς Παύλου Δάμπρον κατὰ τῷ Schlumberger Numismatique de l'Orient latin. Ἐν Παρισίοις. 1878 σ. 441 κ. ἑ. Πίν. XVI ἀρ. 30-36. Πίν. XVII ἀρ. 1-5.

⁸ Αὐτόθι σ. 436 κ. ἑ. Πίν. XVI ἀρ. 1-5.

διὰ τοῦ γάμου μετὰ τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου Μαρίας, καὶ ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἰάκωβος¹. Δευτέρα δὲ κηδεστία τῶν δύο οἰκῶν συνεδέθη διὰ τοῦ γάμου τῆς θυγατρὸς τοῦ Φραγκίσκου Α΄ Εὐγενίας μετὰ τοῦ Ἰωάννου Η΄ Παλαιολόγου. Τέλος δ' ὁ Δορίνος ὑπῆρξε πενθερὸς τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἐπὶ τῇ θυγατρὶ Αἰκατερίνῃ². Διὸ δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὰ νομίσματα τοῦ Δορίνου τὰ φέροντα τὸν δικέφαλον ἀετὸν ἐκόπησαν μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1440 γάμον τῆς θυγατρὸς μετὰ τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις ἔσχε μετ' οὐ πολὺ τὴν ἀτυχίαν νὰ ποβάλη τὴν σύζυγον θανοῦσαν. Ἄλλ' οὐχ ἤττον παρατηρητέον, ὅτι καὶ πρότερον ἤδη ὁ οἶκος τῶν Γατελούζων καὶ αὐτὸς δ' ὁ Δορίνος εἶχον ἀποδεχθῆ τὸν δικέφαλον ἀετὸν. Οὕτω βλέπομεν αὐτὸν τὸ μὲν πρῶτον ἐν Φωκαίᾳ ἐπὶ λίθου γλυπτοῦ φέροντος τὰ οἰκόσημα τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν Γατελούζων καὶ τὴν ἐπιγραφὴν † *Ντόρις Παλαιολόγος ὁ Γατελιούζος καὶ αὐθέντης τῆς Παλαιᾶς Φωκίας* σπολβ' (=1423-4)³. Καὶ ἐν Μυτιλήνῃ δ' εὕρηται δικέφαλος ἀετὸς γεγλυμμένος ἐπὶ λίθου κυανοῦ ἐπὶ τοῦ προμαχῶνος δεξιὰ τῆς εἰσόδου κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ κάστρου⁴. Τῷ δὲ 1432 εὕρισκομεν δικέφαλον ἀετὸν ἐπιγεγλυμμένον ἐπὶ λίθου, μετ' ἐπιγραφῆς ἐφ' ἧς ἀναγράφεται ἢ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὑπὸ τοῦ Παλαμῆδους Γατελούζου ἀνέγερσις πύργου τινὸς ἐν Σαμοθράκῃ⁵.

¹ Αὐτόθι σ. 439 κ. ε. Πίν. XVI ἀρ. 9-24.

² Νέου Ἑλληνομνήμωνος Τόμ. Δ' σ. 427 κ. ε.

³ *F. W. Hasluck* Monuments of the Gattelusii, πραγματεία ὑπὸ ἐκτύπωσιν ἐν τῷ *British School Annual*, οὗ τὰ ἑτι ἀσελιθωτά δοκίμια λίαν φιλοφρόνως ἐβήκαν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν ὁ συγγραφεύς.

⁴ *F. W. Hasluck* ἰνθ' ἀν.

⁵ *Kiepert* καὶ *Franz* ἐν τοῖς *Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica* Τόμ. ΙΔ' (1842) σ. 141 καὶ *Tavola d'aggiunta P.* — *Conze* *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*. Ἐν Ἀνωτέρω. 1860 σ. 55. Τὸ ἀναγλυφον ἀπεικονίζεται ἐν Πίν. III ὑπ' ἀρ. 7. Τὸ δ' ἔτος 1432 στηρίζεται εἰς ἡμετέρους ὑπολογισμοὺς, περὶ ὧν ἄλλοτε.

Πλὴν δὲ τοῦ τραπεζουντιακοῦ νομίσματος τοῦ Μανουὴλ Γ' Κομνηνοῦ καὶ τῶν τοῦ Δορίνου Γατελούζου τῶν φερόντων ἐπικεχαραγμένον τὸν δικέφαλον ἀετὸν ἀνάγκη νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα δικεφάλου ἀετοῦ φερομένου ἐπὶ νομίσματος τινος τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Θεοδώρου Β' Λασκάρως, δημοσιευθέντος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ Ὀκταβίου Strada καὶ ἔχοντος ἀετὸν δικέφαλον ἐπὶ τοῦ θρήνου, ἐφ' οὗ πατεῖ ὀλόσωμος παραστάνομενος ὁ αὐτοκράτωρ ἐκεῖνος. Ὁ αὐτὸς δὲ Strada ἐδημοσίευσε καὶ νομίσματα τοῦ Μιχαὴλ καὶ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, νόμισμα τοῦ Θεοδώρου Α' Λασκάρως καὶ ἄλλο τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἐν οἷς ἐπὶ τοῦ ὁμοίου θρήνου εἰκονίζεται ἀετὸς μονοκέφαλος¹.

Περὶ τῶν νομισμάτων δ' ἐκείνων, ὧν παραθέτομεν ἐνταῦθα τὸ ἀπεικόνισμα τοῦ τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρως, ποιεῖται λόγον καὶ ὁ Ducang². Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ὁ Ducange προσέθηκε περὶ τῶν νομισμάτων ἐκείνων τὸν ἐνδοιασμόν *si tamen genuini sunt*, τοῦτο δ' ὑπέδειξεν, ὅτι οἱ ἀετοὶ ἐκεῖνοι εἰκονίζονται ὁμοίως ἐν ταῖς εἰκόσι τῶν αὐτοκρατόρων, ἃς ἐκ κώδικός τινος τῆς ἐν τῇ γερμανικῇ Αὐγούστη βιβλιοθήκης, περιέχοντος τὸ χρονικὸν τοῦ Παχυμέρους, εἶχε δημοσιεύσει ὁ Ἱερώνυμος Βόλφιος ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ. Δύο δ' ἔτη μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς πραγματείας ἐκείνης ὁ Ducange, δημοσιεύσας ἐν τῇ συγγραφῇ *Familiae augustae Byzantinae* εἰκόνα τῶν νομισμάτων τῶν δύο Λασκάρων, παρέπεμψεν ἀπλῶς εἰς τὴν προγενεστέραν αὐτοῦ

¹ *Octavii de Strada De vitis imperatorum et caesarum Romanorum, tam occidentalium quam orientalium.* Ἐκ Φραγκοφορτίου. 1615 σ. 350, 353.

² *De imperatorum Constantinopolitanorum ... numismatibus ἐν τῷ Glossarium mediae et infimae Latinitatis* ἰκδ. Διδότου Τόμ. Ζ' σ. 451.

συγγραφὴν χωρὶς νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος¹.

Τῶν νομισμάτων τούτων τὸ ἕτερον, τὸ τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρως, παριστάνει τὸν δικεφάλον ἀετὸν δις, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ, ἐπὶ τοῦ θρήνου, ἐφ' οὗ ὁ αὐτοκράτωρ πατεῖ τοὺς πόδας. Ὁρθῶς δὲ ἤδη ὁ Ducange ἐξήνεγκεν ὑπόνοιαν περὶ τῆς νοθείας αὐτοῦ. Τοὺς δικαίους δὲ τούτους ἐνδοιασμοὺς συνεμερίσθη ὁ Sabatier, ὅστις οὐδαμῶς συμπεριέλαβε τὸ νόμισμα τοῦτο εἰς τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ, καὶ ὁ Rollin, ὅστις οὐδεμιᾶς ἠξίωσεν αὐτὸ προσοχῆς ἐν εἰδικῇ μελέτῃ περὶ τῶν νομισμάτων τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας². Εἶνε λοιπὸν φανερὸν, ὅτι ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη, στηριζομένη εἰς τὴν γνῶσιν τῶν περιωσόμενων γνησίων νομισμάτων τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων τῶν μέσων αἰώνων τῶν διατηρουμένων ἐν τοῖς μουσείοις καὶ ταῖς διαφόροις ἰδιωτικαῖς συλλογαῖς, κατεδίκασε τὴν ὑπὸ τοῦ Strada δημοσίευσιν αὐτῶν ὡς ψευδῆ. Καὶ ὅμως ἡ παράστασις τοῦ νομίσματος τούτου, ἔπερ κατὰ πιθανώτατον λόγον οὐδέποτε ὑπῆρξε πράγματι, δὲν ἐπενοήθη καθ' ὀλοκληρίαν ὑπὸ τοῦ Strada, ὅστις εἶχε τοῦλάχιστον πρὸ αὐτοῦ ἄλλην γνησίαν παράστασιν τοῦ Λασκάρως, πατοῦντος ἐπὶ θρήνου κεκοσμημένου ὑπὸ δύο δικεφάλων ἀετῶν. Ἡ μόνη δὲ διαφορὰ εἶνε, ὅτι ἡ παράστασις αὕτη δὲν εὐρίσκετο ἐπὶ νομίσματος, ἀλλ' ἐν τινι εἰκόني κώδικος, ἣν πιθανώτατα εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Strada.

Ἀληθῶς, ἐν ᾧ αἱ παραστάσεις ἀετῶν δικεφάλων ἐπὶ ἄλλων εἰκαστικῶν μνημείων εἶνε ἐξαιρέτως σπάνιαι, ὡς μέλλομεν νὰ ἴδωμεν, ἔχομεν ἀπ' ἐναντίας οὐκ ὀλίγα παραδείγματα ἀετῶν τοιούτων ἐν διαφόροις εἰκόσι κωδίκων βυζαντιακῶν, ἐν αἷς εὐρίσκομεν τὸν δικεφάλον ἀετὸν ἐπὶ τοῦ θρήνου, ἐφ' οὗ πατοῦσιν οἱ

¹ *Ducange Familiae augustae Byzantinae*. Ἐν Παρισίοις, 1680 σ. 218.

² *Monnaies d'or des empereurs de Nicée pendant l'occupation de Constantinople par les priaces croisés de 1204 à 1261* ἐν τῇ *Revue Numismatique française* 1841 σ. 174 κ. ε. καὶ Πίν. VIII καὶ IX.

αὐτοκράτορες. Ὁ δὲ Θεόδωρος Λασκαρις εἶνε ὁ ἀρχαιότατος τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, οὗ ὁ τοιοῦτος θρῆνυς φέρει τὴν παράστασιν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ.

Καὶ δὴ ὁ Μονάχειος κώδιξ 442, γεγραμμένος τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, ὅστις εἶνε αὐτὸς ἄλλοτε Αὐγούστειος, οὗ εἰδομεν ἄνωτέρω ποιούμενον μνείαν τὸν Ducange¹, περιέχει πλὴν τριῶν ἄλλων εἰκόνων τὴν τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως, ἣν βλέπομεν ἀπεικασμένην παρὰ τῷ Ἱερωνύμῳ Βολφίῳ ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ² καὶ

¹ Πολλοὶ τῶν ἐν Αὐγούστῃ ἄλλοτε ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων ἠγορεύθησαν τῷ 1545 διὰ τοῦ παρὰ τῇ βενετικῇ πολιτείᾳ πράκτορος τῆς πόλεως Φιλίππου Walter ἀντὶ ὀκτακοσίων δουκάτων παρὰ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ἐφορίστου Κερκυραίου Ἀντωνίου Ἐκάρχου. *G. Mezer* Geschichte der vereinigten königlichen Kreis- und Stadtbibliothek in Augsburg. Ἐν Αὐγούστῃ. 1842 σ. 6 κ. ἰ. Ἄλλ' ἀγνωστον, ἂν τούτων ἦτο καὶ ὁ εἰρημένος κώδιξ, ὅστις δὲν μνημονεύεται ἐν περισθεσίᾳ ἀναγραφῇ τῶν κωδίκων τοῦ Ἐκάρχου παρὰ *Fabricius-Harles Bibliotheca graeca*. Τόμ. ΙΑ' σ. 567 κ. ἰ. Οὐχ ἦτον ἤδη τῷ 1562 βλέπομεν τὸν Ἱερωνύμον Wolf ἐν σ. III τοῦ Προλόγου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ λέγοντα, ὅτι ἐκοίτησατο χοῦσιν τοῦ κώδικος τούτου. Περιῆλθε δ' ὁ κώδιξ οὗτος εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Μονάχου τῷ 1806. Ἴδε *Mezer* ἰθ' ἀν. σ. 35.

² Ἐκδ. Βασιλείας 1562 ἐν μετ' τῶν ἐν ἀρχῇ ἀνευ ἀριθμοῦ σελίδων.

κατόπιν ὑπὸ τοῦ Lambecius¹, ἐξ οὗ, παραληφθεῖσαν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος², παραθέτομεν ἐνταῦθα. Ταύτης δὲ καὶ τῶν τριῶν ἄλλων ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι εἰκόνων, τῶν τοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου Παχυμέρους, τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος ἔγχρωμα ἀπογραφα, ληφθέντα ἐκ τῶν ἀχρῶμων ἀναπαραστάσεων τοῦ τότε ἐν Αὐγούστη ἀποκειμένου κώδικος, εὐρίσκονται ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου γενομένῳ ἀπογράφῳ τοῦ Παχυμέρους τῷ σωζομένῳ ἐν τῷ Τυβιγγεῖῳ κώδικι M⁶ 13³.

Παραβάλλοντες δὲ τὴν ἐν τῷ Μοναχείῳ κώδικι εἰκόνα τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρως πρὸς τὸ παρά τῷ Strada δῆθεν νόμισμα, παρατηροῦμεν, ὅτι ἐν τούτῳ ἀντεγράφη ὅσον οἶόν τε πιστῶς ἢ εἰκὼν τοῦ κώδικος. Καὶ οὐδεμίαν μὲν ἔχομεν ῥητὴν μαρτυρίαν περὶ διατριβῆς τοῦ Ἰταλοῦ λογίου ἐν Αὐγούστη, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶνε παντελῶς ἀπίθανος ἢ ὑπ' αὐτοῦ ἐξ αὐτοψίας γνῶσις τοῦ κώδικος.

Ἀναμφήριστος λοιπὸν εἶνε ἡ ὑπαρξίς τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ τοῦ Θεοδώρου Λασκάρως. Μονοκέφαλος δ' εἶνε ὁ ἀετὸς ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου καὶ τῇ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἐν τῷ αὐτῷ Μοναχείῳ κώδικι καὶ τοῖς ἀπογράφοις τῶν εἰκόνων τούτων ἐν τῷ Τυβιγγεῖῳ, ἐν τῇ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου ἐν τῷ κώδικι Suppl. grec. 209 τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων καὶ ἴσως ἐν ἄλλῳ τινὶ διαλανθάνοντι ἡμᾶς.

¹ Commentarii de augustissima bibliotheca Caesarea Vindobonensi. Ἐκδ. Kollar Τόμ. Ζ' σ. 155.

² Τόμ. Γ' σ. 278.

³ Wilhelm Schmid Verzeichniss des griechischen Handschriften der k. Universitätsbibliothek zu Tübingen. Ἐν Τυβίγγῃ. 1902 σ. 35. Τῆς πρώτης τῶν εἰκόνων, τῆς τοῦ Παχυμέρους ἐν φ. 13a, πρόκειται ὁ Κρούσιος τάδε: Hic posita erat imago Auctoris, quae (ut et caeterae huius libri) excusae sunt ab ipso Historiae Nicephori Gregorae. Ὁ δὲ Schmid δὲν ἐφυλοκρίνησέ τι περὶ τῆς προελεύσεως τῶν εἰκόνων τούτων.

Δύο δὲ δικεφάλους ἀετούς εὐρίσκωμεν καί ἐπὶ τοῦ θρήνου, ἐφ' οὗ πατεῖ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ὁ Γέρων ἐν τῇ εἰκόνι αὐτοῦ τῇ κοσμοῦσῃ μετὰ καὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1293, δι' οὗ ὁ αὐτοκράτωρ ἐκεῖνος ἐπεβράβευσε διαφόρους προνομίας εἰς τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας, ἧς παραθέτομεν ἐνταῦθα τὸ ἀπείκασμα. Ἐχομεν δὲ τοῦ χρυσοβούλλου τούτου πλὴν τοῦ πρωτύπου, ἀποκειμένου ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ Ἀθηνῶν ὑπ' ἀρ. 1462¹, καὶ ἐπίσημον ἀντίγραφον μετὰ τινων παραλείψεων ἐν τῷ κειμένῳ, σωζόμενον ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας². Ἀμφότερα δὲ ταῦτα κοσμοῦνται ὑπὸ

τῆς εἰρημένης εἰκόνας, δυστυχῶς ἐν ἀμφοτέροις ἐρθαρμένης³. Ὑποπτον δὲ ὅπως εἶνε οἰκόσημόν τι τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος,

¹ *Σανκκελίανος* Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος σ. 261 κ. ἰ.

² *N. Βέης* ἐν Δελτίῳ τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας (1906) σ. 111 κ. ἰ.

³ Ἰδὲ τὴν εἰκόνα ἐκ τοῦ ἀπογράφου τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας παρὰ τῷ κ. *Γ. Δαμπαγιῇ* (Κατάλογος καὶ ἱστορία τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας. Ἐν Ἀθήναις. 1906 σ. 63), τῷ κ. *N. Βέη* (ἐνθ' ἀν. σ. 112) καὶ παρὰ *Μίλλερ-Δάμπερ* (Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας σ. 24).

περι οὗ λέγεται, ὅτι ἔφερον ὁμοίως δικέφαλον ἀετὸν¹. Καὶ σημαία τις δὲ βυζαντιακὴ φέρουσα δικέφαλον ἀετὸν καὶ ἀποκειμένη ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον ἕως μονῆ τοῦ Βατοπεδίου ἀναβιβάζεται ὑπὸ τῶν μοναχῶν εἰς τὸν αὐτὸν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον, περὶ οὗ καὶ λέγεται, ὅτι ἀπέθανεν ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ ὡς μοναχὸς Ἀντώνιος².

Δικέφαλον δ' ἀετὸν χωριστὰ ἐζωγραφημένον κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα εὐρίσκομεν καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. XVII κώδικι τῆς δημοσίας Αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης τῆς Πετροπόλεως³.

Γλυπτικὰς δὲ παραστάσεις δικεφάλου ἀετοῦ ἐξ αὐτῶν τῶν βυζαντιακῶν χρόνων πλὴν τῶν ἀπορρευουσῶν ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Γατελούζων, περὶ ὧν ἔγεινε λόγος ἀνωτέρω⁴, γινώσκουμεν δύο, μίαν μὲν ἐν Γερακίῳ, ἑτέραν δ' ἐν Μυστρᾷ. Καὶ ὁ μὲν ἐν Γερακίῳ σώζεται κατὰ φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἀδαμαντίου ἐπεγγεγλυμμένος ἐπὶ πωρίνου λίθου, διαβεβρωμένου ὑπὸ τῶν βροχῶν καὶ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ἐπηρείας, ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ ἐκκλησιδρίου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Ἐν δὲ Μυστρᾷ εὐρηται κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Σπ. Θεοδωροπούλου τὸ ἐνταῦθα κατὰ σχεδιογράφημ' αὐτοῦ εἰκονιζόμενον ἀνάγλυφον ἐπὶ πλακῶς μαρμαρίνης ἐν τῷ ἐδάφει τῆς μητροπόλεως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Κατὰ τινὰ δὲ λαϊκὴν παράδοσιν οἱ δεσπότες Πελοποννή-

¹ Περὶ τοῦ οἰκοσήμου τούτου τὰ ἐξῆς λέγει ὁ Γ. Χρυσοβέργης ('Ὁ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ δεσποτικὸς θρόνος σ. 45): «Παρὰ τῷ ἀξιοτίμῳ κ. Π. Α. Ζάνῳ Α' Γραμματεῖ τῆς Ἑλλ. Πρεσβείας παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ ὑπάρχει οἰκοσήμενον τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου (βασιλεύσαντος τὸ ἔτος 1328-1332) δῶρον προσεγεγυμένον ἐν ἀντιγράφῳ ὑπὸ τοῦ Πρεσβευτοῦ τῆς Ῥωσσίας κ. Λαδανόφ. Ἐν τῷ οἰκοσήμενῳ τούτῳ παριστάνεται ἐπὶ κυκλοτεροῦς καὶ ἐρυθροῦ ἰδάφους διχότομος ἀετὸς μὲ ἐστεμμένην τὴν κεφαλὴν. . . ». Ἄλλ' οὐδὲν λέγεται περὶ τοῦ πρωτοτύπου τοῦ τοιοῦτου οἰκοσήμου καὶ τῆς προελεύσεως αὐτοῦ τοῦ μνημείου ἐφ' οὗ ἦτο ἐζωγραφημένον ἢ ἐπιγεγλυμμένον. Καθ' ὅλου δὲ φαίνεται καλὸ ὑποκτὸς ἢ γνησιότης αὐτοῦ.

² Von Köhne ἐν τοῖς Blätter für Münz-Siegel- und Wappenkunde Τόμ. Β' σ. 6. Ἴδε καὶ τὴν εἰκόνα ἐν Πίν. LXVII ἀρ. 6 Ὁ θρόλος οὗτος δὲν φαίνεται πιθανός. Πιθανωτέρα εἶνε ἡ γνώμη, ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ἀπέθανεν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐτάφη ἐν τῇ μονῇ τοῦ Λιβός.

³ Ἄνευ μνείας τοῦ κώδικος τούτου περιγράφεται ὁ δικέφαλος οὗτος ἀετὸς ὑπὸ τοῦ Köhne ἐν τοῖς Berliner Blätter für Münz-Siegel und Wappenkunde Τόμ. Β' σ. 3.

⁴ Ἴδε σ. 445 κ. ἑ.

σου ἐγονυπέτουν ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης κατὰ τὴν διὰ τοῦ ναοῦ περιφορὰν τῶν ἁγίων δώρων, καὶ ὁ λαὸς προσέχει σήμερον μὴ πατήσῃ τὸν πόδα ἐπὶ τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ, ὃν ὀνομάζει τὸ ἅγιο πουλί.

Ἐνταῦθα δὲ πρέπει νὰ ἐξαλείψωμεν τὴν πλάνην περὶ ἄλλης τινὸς γλυπτῆς παραστάσεως δικεφάλου αἰετοῦ, εὑρισκομένης δῆθεν ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ Ἄννης τῆς Κομνηνῆς ἐν τῇ κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν μονῇ τῆς Παμμακαρίστου. Καὶ μαρτυρεῖ μὲν ταῦτα ὁ πατριάρχης Κωνσταντίας¹. ἄλλ' ἤδη ἀλλαγῶ ἀπεδείξαμεν τὸ ἀνυπόστατον τῆς ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ περισώσεως τοῦ τάφου τῆς Κομνηνῆς ἐκείνης². Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου παράστασιν τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ ὑπάρχει βεβαίως σύγχυσις πρὸς τὸν μονοκέφα-

λον ἄλλως αἰτὸν τῆς λάρνακος τοῦ τάφου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ καὶ οὐχὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, οἷα φέρεται ἐσχεδιασμένη παρὰ τῷ Schweigger, Γερμανῶ περιηγητῇ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος³.

Ἐξαιρουμένου λοιπὸν τοῦ ἀνυπάρχτου τούτου τάφου τῆς Ἄννης Κομνηνῆς μόναι μέχρι τοῦδε περισωθεῖσαι γλυπταὶ παραστάσεις τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ ἐκ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων εἶνε γνωσταὶ αἱ ἀνωτέρω ἀναγραφεῖσαι. Ἄλλ' ὑπῆρχον βεβαίως καὶ

¹ Κωνσταντινιάς καλαιά τε καὶ νεωτέρα. Ἐν Βενετία 1824 σ. 77.—Ἐκδ. 6'. Ἐν Ἀθήναις. 1844 σ. 95.—Πρβλ. Πασπάτη Βυζαντιναὶ μαλέται σ. 298.—Γεθεῶν Χρονικά τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1884 σ. 61.

² Ἴδε Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Α' σ. 285.

³ Ein neue Reyssbeschreibung aus Deutschland nach Constantinopel und Jerusalem. Ἐν Νυρεμβέργῃ. 1608 σ. 121. Ἴδε τὴν εἰκόνα τῆς λάρνακος ταύτης ἀνακαρισταμένην κατὰ τὸν Schweigger παρὰ τῷ κ. Σ. Α. Σιδερῖδῃ (Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Παμμακαρίστου καὶ τῶν κτισμάτων αὐτῆς ἐν Παραρτήματι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κ'-ΚΒ' Τόμου, Ἀρχαιολ. ἐπιτροπῆς σ. 22),

ἄλλαι πολλαί. Οὕτω κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Bulliald μέχρι αὐτοῦ τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος ἐσώζετο ἐν τοῖς βυζαντιακοῖς ἀνακτόροις ἅτινα ἐλέγοντο τὰ Κύρου, ἐπὶ λίθου ὑπερκειμένου φωταγωγοῦ τινος, ἀνάγλυφος παράστασις δικεράλου ἀετοῦ¹. Εἶνε δὲ φανερόν, ὅτι εἶχε γλυφῆ ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων, ὡς δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἐκ τῶν θυρεῶν, φερόντων τὸ μονόγραμμ' αὐτῶν. Καὶ ἐξήγει μὲν ὁ Bulliald τὸ μονόγραμμα τοῦτο ὡς σημαῖνον τὴν λέξιν Πάσγα, ἀλλ' ὀρθῶς ἀντεπαρετήρησεν ὁ Ducange, ὅτι ἐν αὐτῷ πρέπει νὰ διαγνώσωμεν τὸ ὄνομα τῶν Παλαιολόγων².

Ἐνταῦθα δὲ πρέπει νὰ προστεθῆ, ὅτι ὑπὸ τοῦ von Kōhne ἀναγράφονται διάφοροι γλυπτοὶ δικεφαλοὶ ἀετοὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων, περισωζόμενοι ἐν κτιρίοις τοῦ Ἁγίου ὄρους. Τοιούτους σημειώνει τὸν ἐν τῇ μονῇ Ἐσφιγμένου, ὃν ἀνάγει εἰς τοὺς χρόνους Πουλχερίας τῆς ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ³, τὸν ἐν Βι. τοπεδίῳ, ἀναβιβαζόμενον εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα⁴, τὸν τῆς μονῆς Ἰδῆρων τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος⁵ καὶ τὸν τῆς μονῆς Χιλιανταρίου τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος⁶. Ἄλλ' ἢ ἐξ εἰκασίας χρονολόγησις τῶν ἀνεπιγράφων τούτων ἀναγλύφων εἶνε λίαν ἐπισφαλῆς. Καὶ ἢ μὲν Πουλχερία, ἧς τὸ ὄνομα καὶ ἄλλως συνδέεται πρὸς τὰς μονὰς τοῦ Ἁγίου ὄρους, οὐδαμῶς εἶνε ἡ ἀδελφὴ τοῦ Θεοδοσίου, ἐπειδὴ οὐδὲ ἶχνος μονῆς ἀθωνικῆς ὑπῆρχεν ἀκόμη τὸν πέμπτον αἰῶνα, ἀλλ' ἀδελφὴ τοῦ Ῥωμανοῦ Ἀργυροῦ (1028-1034)⁷. Ἄλλ' οὔτε

¹ Σημειώσεις εἰς τὸν Δοσκαν ἐκδ. Βόννης σ. 612.

² *Ducange* De imperatorum Constantinopolitanorum ... numismatibus ἐκδ. Ῥώμης σ. 18. ἐκδ. Διδότου σ. 151. Πρὸς. *Σκαρλάτου Βυζαντίου* Κωνσταντιναπόλις Τόμ. Α' σ. 365.

³ *von Kōhne* Vom Doppeladler ἐν τοῖς Berliner Blätter für Münz-Siegel. und Wappenkunde Τόμ. Β' σ. 3 καὶ Πίν. LXVII ἀριθ. 2.

⁴ Αὐτόθι σ. 4 καὶ Πίν. LXVII ἀρ. 3.

⁵ Αὐτόθι σ. 4 καὶ Πίν. LXVII ἀρ. 5.

⁶ Αὐτόθι σ. 4 καὶ Πίν. LXVII ἀρ. 4.

⁷ Ἡ αὐτὴ σύγχυσις τῶν δύο ὁμωνύμων τῶν φερουσῶν τὸ ὄνομα Πουλχερία συμβαίνει καὶ ἐν τῇ μονῇ Σηροποτάμου, ἐν ἣ ἡ ὥραία ἐξ ὀφείτου λίθου φιάλη ἢ θεωρου-

τότε εἶνε πιθανόν, ὅτι ἐποιήθη τὸ φέρον δικέφαλον ἀετὸν ἀνά-
γλυρον τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου, οὔτε ὡς νομίζονται ἀρχαῖα
εἶνε καὶ τᾶλλα, τοῦλάχιστον τὸ τοῦ Βατοπεδίου καὶ τῶν Ἰθῆ-
ρων, ὅσον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν παρὰ τῷ Κόηνη σχε-
διογραφημάτων. Ἄλλως δ' αὐτὸς ὁ Κόηνη παρατηρεῖ, ὅτι
τὰνἀγλυφα ταῦτα gehören einer Zeit an, zu welcher diese
Figur noch nicht als Wappenbild ausgebildet war.

Πλὴν δὲ τῶν ἤδη μνημονευθέντων νομισμάτων, χειρογράφων
καὶ ἀναγλύφων οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ εὕρισκομεν δικέφαλον ἀετὸν
οὔτ' ἐπὶ ἐλεφαντουργήματός τινος οὔτ' ἐπὶ ἄλλου τινὸς τε-
χνουργήματος² πλὴν ἢ ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου τοῦ ἐλεφαντίνου

ρένη δῶρον τῆς Πουλχερίας. Ἴδε *Bayet L'art byzantin* σ. 200. — *Broekhaus*
Die Kunst in den Athosklöstern σ. 50. Πρὸς σ. 7 καὶ 44. — *Δάμπρου Ἱστορία*
τῆς Ἑλλάδος Τόμ. Ε' σ. 261. Νέος
Ἑλληνομνήμων Τόμ. Α' σ. 121, 284.

² Ὅτι εὕρισκόμαθα ἐν Καίρῳ χά-
ριν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συνεδρίου, ὃ
ἐν Μανρούφ διατρέβων κ. Ἰωάννης
Ζίννος παρέδωκεν ἡμῖν τὸν εἰς αὐτὸν
ἀνήκοντα χρυσοῦν καὶ ὑπὸ μαργαριτῶν
καὶ πολυτίμων λίθων περικοσμούμενον
δικέφαλον ἀετὸν, οὗ παραθέτομεν ἐν-
ταῦθα ἐκ φωτογραφίας τὴν ἐτέραν τῶν
ἄφρων, μετὰ τῆς παρακλήσεως, ὅπως
ἐπιδείξωμεν αὐτὸν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς
ἡμετέρας ἀνακοινώσεως εἰς τοὺς συνέ-
δρους τοῦ βυζαντιακοῦ τμήματος. Πρά-
ξαντες δὲ τοῦτα ἀνεκοινώσαμεν τὴν
ἡμετέραν γνώμην, καθ' ἣν ὁ περὶ αὐτοῦ
λόγος δικέφαλος ἀετός δὲν εἶνε τε-
χνουργήμα τῶν βυζαντιακῶν χρόνων·
τοῦτο δὲ παρεδέχθησαν οἱ συμπαρι-
στάμενοι ἐν Καίρῳ κ. κ. Θεόδωρος
Οὐσπένσκις καὶ Κάρολος Diehl. Ἀρ-
γότερον δὲ ὁ κ. Schlumberger, ὅστις
ἔτυχεν ἰδοῦν ἐν Παρισίῳι κατόπιν τοῦ
τεχνουργήμα, ἔγραψεν ἡμῖν τῇ 29
Μαΐου 1909, ὅτι θεωρεῖ αὐτὸ ἔργον τοῦ δεκάτου ἑξῆς αἰῶνος, ἴσως δὲ ρωμανικόν.
Μόνον δὲ ὁ ἐν Βιέννῃ καθηγητὴς κ. Ἰωσήφ Στριγόφσκις, ἐκ τῆς σταλείσης αὐτῷ φω-

τ.Π
ΕΡΤΑΣΙΑ 2006

θρόνου τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Ῥωσίας Ἰωάννου Γ', ὃν λέγεται κομίσασα πρὸς αὐτὸν ἐκ Πελοποννήσου ἡ σύζυγος Σοφία Παλαιολογίνα, ἡ θυγάτηρ τοῦ δεσπότης Θωμᾶ¹. Ἀλλὰ τὸ πιστευόμενον, ὅτι ὁ θρόνος οὗτος ἀνήκειν εἰς τὸν τελευταῖον αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον, ὑπολαμβάνομεν παντελῶς ἀπίθανον.

Οὐκ ὀλίγους δὲ δικεφάλους ἀετοὺς ἔχομεν ἐπὶ βυζαντιακῶν σφραγίδων τῶν Παλαιολόγων τῆς Πελοποννήσου. Τούτων εἶνε ἡ τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου ἡ ἐπιτετυπωμένη ἐπὶ τινος ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς τὸν Borso d'Este, ἀποκειμένης ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Μοδένης, ἣν ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνημονί², καὶ ἡ ἀνέκδοτος σφραγὶς τοῦ Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου, ἥς, ἀποκρεμαμένης ἀπὸ ἐγγράφου αὐτοῦ τῆς 17 Φεβρουαρίου 1391, ἀποκειμένου ἐν τοῖς ἀρχείοις τοῦ Ταυ-

τογραφίας κρινῶν, ἐξήνεγκε μετὰ τινος διαταγμοῦ τὴν γνώμην, ὅτι δὲν εἶνε ἀδύνατον τὸ κειμήλιον τοῦτο νὰ εἶνε βυζαντιακόν. Περιέργων δὲ εἶνε, ὅτι ἐπ' ἰσχυρῶν κύριός τις ἐκ Ῥωμανίας ἐπέδειξεν εἰς ἡμᾶς τε καὶ τὸν κ. Σβορώνον ἄλλο τεχνούργημα μετὰ δικεφάλου ἀετοῦ, ὑπομνησκόν τὸ ἀνωτέρω ἀμφότεροι δὲ ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων ἀπεφάνθημεν, ὅτι δὲν εἶνε βυζαντιακόν.

¹ *Kölnne* ἐν τοῖς *Berliner Blätter für Münz - Siegel und Wappenkunde* Τόμ. Β' σ. 9.

² Τόμ. Α' σ. 422. Ἡ σφραγὶς αὕτη φαίνεται ἔχουσα διαφορὰς τινὰς ἀπὸ τῆς ἐπιτετυπωμένης ἐπὶ ἐρυθροῦ ἰσπανικοῦ κηροῦ ἐπὶ τινος λατινικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, ἀποσταλείσης τῷ 1455 εἰς τὸν βασιλεῖα τῆς Γαλλίας Κάρολον Ζ' καὶ ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ *Ducange* (*Familiae augustae Byzantinae*. Ἐν Παρισίοις 1680 σ. 244). Καὶ δὴ ἡ μὲν τῆς Μοδένης ἔχει ἓν, καὶ μόνον στίγμα, ἐπιεκτεινόμενον ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν κεφαλῶν τοῦ ἀετοῦ, ἡ δ' ἐν τῇ ἐκδοθείσῃ ὑπὸ τοῦ *Ducange* ἐπιστολῇ εἶχε κατὰ τὴν περιγραφὴν αὐτοῦ (ἐνθ' ἄν.) *aquilam cum alis expansis, bicipitem, et cum bina coronula*. Καὶ ἡ ἐπιγραφὴ δὲ τῶν δύο σφραγίδων ἦτο πολὺ διάφορος. Καὶ τῆς μὲν ἐν Μοδένῃ ἡ ἐπιγραφὴ λέγει *Δημήτριος ἐν Χω τῷ Θω δεσπότης Παλαιολόγος ὁ πορφυρογέννητος*, περὶ δὲ τῆς σφραγίδος τῆς εἰς τὸν Κάρολον Ζ' σταλείσης ἐπιστολῆς λέγει ὁ *Ducange* *Inscriptio iisdem characteribus concepta est quibus litterarum subscriptio*. Ἐπιγράφονται ἄρα ταῦτα καὶ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἐπιστολῆς, ἣν μεταδίδει ὁ *Ducange* λέγουσαν· *Δημήτριος ἐν Χω τῷ Θω δεσπότης Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος*. Δυστυχῶς ὁ *Ducange* μόνον τὴν περιγραφὴν, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς σφραγίδος ταύτης παρέχει, τὸ δ' ἐγγράφον ἐξ' οὗ ἐκέρχεται δὲν φέρεται πλέον ἐν τοῖς ἀρχείοις τῶν Παρισίων κατὰ τὰς γενομένας ὑφ' ἡμῶν ἐρεῖνας.

ρίνου, παραθέτομεν ἔνταυθ' ἀπεικόνισμα, γενόμενον ἐκ γυφίνου ἰχμαγείου, ἀποσταλέντος ἡμῖν καθ' ἡμετέραν παράκλησιν ὑπὲρ τοῦ διδάκτορος κ. C. Carbonelli, ἀντιπροέδρου τῆς ἐν Ταυρίνῳ Ἐταιρείας τῆς ἱστορίας τοῦ Πεδεμοντιῦ¹.

Ὁμοίως δ' αἰτὸν δικέφαλον φέροντα ἐν κοινῷ στέμμα ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν κεφαλῶν, καθ' ἃ καὶ ἐν τῇ σφραγίδι τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου τῇ ἀποκειμένη ἐν Μοδένῃ, ἔχει καὶ ἡ σφραγὶς τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ καὶ δεσπότης Θωμᾶ. Ταύτην ἐπιτετυπωμένην ἐν ἐγγράφῳ τινὶ τῆς 15 Μαρτίου 1478, ἀποκειμένῳ ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Μαντούης, δημοσιεύομεν ἔνταυθα τὸ πρῶτον ἐκ φωτογραφίας.

Ἐτέρα δὲ σφραγὶς, ἐφ' ἧς ὁ δικέφαλος αἰετός, ἀνήκει εἰς τὸν υἱὸν τοῦ δεσπότης Πελοποννήσου Θωμᾶ, τὸν Ἀνδρέαν Παλαιολόγον. Ἡ δ' ἐπιγραφή αὐτῆς εἶνε λατινική. Τὴν εἰκόνα τοῦ ἐκτύπου τῆς σφραγίδος ταύτης, εὑρεθέντος ὑφ' ἡμῶν

ἐπὶ τινος ἀπεσπασμένου φύλλου διατηρουμένου ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀννοβέρου, ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι².

¹ Τὴν αὐτὴν παράστασιν, ἀλλ' ἀπὸ ἄλλου τύπου σφραγίδος φέρει ἡ σφραγὶς ἡ ἀποκρεμασμένη ἀπὸ ἑτέρου ἐν τῷ αὐτῷ ἀρχεῖῳ ἐγγράφῳ τοῦ Θεοδοίου Α', ἧς ἐπ' ἰσῆς ἀπίστευτον ἡμῖν γόφινον ἰχμαγέτον ὁ κ. Carbonelli.

² Τόμ. Α' σ 426.

E. I. Annos K. T. P.
IOANNINA 2006

Ὅποσον δὲ εἶνε τὸ πόρισμα τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης, ἐρειδομένης ἄλλως, καθ' ἃ εἶδομεν, ἐπὶ πηγῶν πολὺ μᾶλλον ἀνεπαρκῶν παρ' ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῆ;

Εἶνε προφανές, ὅτι ἐν Βυζαντίῳ δὲν εὐρίσκομεν τὸν δικέφαλον ἀετὸν ἐν χρόνοις ἀρχαιοτέροις τῶν τῶν Παλαιολόγων. Εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀναφέρονται τὰ χωρία τοῦ Κωδικοῦ καὶ τοῦ Φραντζῆ μόνον ἐκείνων τῶν χρόνων εἰκαστικά μνημεῖα εἶδομεν ἐν τε Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Πελοποννήσῳ φέροντα τὸν δικέφαλον ἀετὸν.

Δυνάμεθα δὲ καὶ νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ὁ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων Μιχαὴλ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ πρῶτος εἰσηγητῆς τοῦ ἐμβλήματος τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ. Εἶδομεν δὲ ἄλλως, ὅτι ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ἐν τῷ Μοναχείῳ κώδικι φέρει μονοκέφαλον καὶ οὐχὶ δικέφαλον ἀετὸν, καθ' ἃ καὶ ἡ τοῦ Ἀνδρονίκου. Ἀλλ' ἀπ' ἐτέρου εὐρίσκομεν τὸν δικέφαλον ἀετὸν ἤδη ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ τῆς Νικαίας. Καὶ ἂν δῆλα δὴ ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὸ ὅλως ὑποπτον νόμισμα τοῦ Θεοδώρου Λασκάρως, ἔχομεν ὅπωςδῆποτε ὡς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἡμῶν τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἐν τῷ κώδικι τοῦ Μονάχου καὶ μετὰ τὸν Λάσκαριν τοὺς χρυσοῦφεις ἀετοὺς τῶν πεδίλων τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μιχαὴλ, τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου, ἂν ἀποδεχθῶμεν αὐτοὺς δικεφάλους συμφώνως πρὸς τὰ διευκρινηθέντ' ἀνωτέρω.

Ἐκεῖ λοιπὸν, ἐν Νικαίᾳ, πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ¹· ἀλλὰ πόθεν οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας παρέλαβον αὐτὸν καὶ διὰ τίνα λόγον;

¹ Ὁ *Zabarella* (Il Galba ovvero historia della serenissima famiglia Quirina. Ἐν Παδοῦ. 1671 σ. 57) παρέδωκεν, ὅτι ὁ Λατῖνος αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουῖνος Α' εἶχε χορηγήσει εἰς τὸν Ὄθωνα Quirini ὡς καὶ εἰς τὸν οἶκον Quirini τὸ δικαίωμα νὰ φέρωσιν ἐπὶ τοῦ οἰκοσῆμου αὐτῶν τὸν δικέφαλον ἀετὸν τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλ' ἡ μαρτυρία αὕτη, ἥτις, ἂν ἦτο ἀληθής, ἔθελον ἀνατρέψαι ἅπαντα τὰ παρ' ἡμῶν ἐπιβήματα, εἶνε ὅλως ἀναξίπιστος, ἐπεὶ καθ' ἃ ὀρθῶς ἀποφαινεται ὁ *Hopf* (Veneto-Byzantinische Analecten ἐν τοῖς Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der K. Akademie der Wissenschaften. Ἐν Βιέννῃ. Τόμ. KB' 1859 σ. 460), εἶνε μετὰ μυθωδῶν πλασματικῶν.

Εἶνε γνωστὸν, ὅτι παραστάσεις ἀναλόγους τῆς τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ἔχομεν ἐν τε τῇ ἀρχαίᾳ Ἀνατολῇ καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Τοιαῦτα εἶνε τάρχατα ἐκεῖνα σύμβολα, ἐν οἷς βλέπομεν τὸν τύπον δύο ζώων, συμμετρικῆν ἐχόντων διάταξιν καὶ συνήθως ἀντιμετώπων, ἀποτελούντων τὰ ἴδια ὑπὸ τοῦ Ἐρνέστου Κουρτίου μελετηθέντα Wappenbilder¹.

Αὐτὸν δὲ τὸν δικέφαλον ἀετὸν εὐρίσκομεν τὸ μὲν πρῶτον ἐν Βαβυλώνι², εἶτα δ' ἐν Μυκῆναις ἐπὶ τινος χρυσοῦ κοσμήματος εὐρεθέντος ἐν τῷ τρίτῳ τάρφῳ τῆς ἀκροπόλεως³. Καὶ ἄλλως δὲ τὸ συμβολικὸν τοῦτο πτηνὸν δὲν εἶνε ἄγνωστον ἐν τῇ μυκηναϊκῇ τέχνῃ. Ἄλλος χρυσοῦς ἀετός, ἀλλὰ μονοκέφαλος, δεικνύων τὴν τεχνότροπιαν τῆς μυκηναϊκῆς χρυσοχοικῆς, εὐρέθη ἐν Τροίᾳ⁴. Δικέφαλα δὲ ζῶα κατὰ τὸν τύπον τῶν Wappenbilder εὐρίσκομεν πολλαχῶς καὶ μεταξὺ τῶν ἐν Κάτω Ζάκρῳ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης τῷ 1901 εὐρεθεισῶν σφραγίδων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐν αἷς καὶ παραστάσεις δικεφάλων πτηνῶν, ἅτινα δὲν εἶνε ἀδύνατον νὰ εἶνε ἀετοί⁵.

Δὲν λείπει δὲ ὁ δικέφαλος ἀετός καὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ὅπου εὐρίσκομεν αὐτὸν ἐν τοῖς ἀναγλύφοις τοῦ Boghaz-Keui, τοῦ Iasili-Kaia καὶ τοῦ Euiuk⁶. Κατὰ δὲ τὸν κ. Perrot τὸ σύμβολο-

¹ Ernst Curtius Über Wappengebrauch und Wappenstil. Ἐν Βερολίνῳ 1874.

² Springer Kunstgeschichte im Alterthum 8η ἐκδ. Ἐν Λειψίᾳ 1907 σ. 71. Seltsam berührt dabei (ἐν τοῖς ἀναγλύφοις τοῦ Iasili-Kaja) der Doppeladler, ein Beispiel von Langlebigkeit mancher Kunstformen. Schon in babylonischen Reliefs und in Werken mykenischer Kunst nachweislich, ward er später durch die Kreuzzüge im Occident bekannt und lebt bis heute als Wappenbild weiter.

³ Schliemann Mycènes. Ἐν Παρισίῳ. 1879 σ. 263.

⁴ Schliemann Ilios. Ἐν Λειψίᾳ. 1881 εἰκόνες 98-99. Πρὸς. Perrot Histoire de l'art. Ἐν Παρισίῳ. 1894 Τόμ. Γ' σ. 558.

⁵ Ἴδε Hogarth The Zakro sealings ἐν τῷ Journal of hellenic studies Τόμ. KB' (1902) σ. 82 εἰκὼν 16 καὶ Πίν. VII ἀρ. 53. Πίν. VIII ἀρ. 57 A.

⁶ Perrot Histoire de l'art. Ἐν Παρισίῳ. 1887 Τόμ. Δ' σ. 624 Πίν. VIII ἀρ. III καὶ εἰκὼν κειμένου ἐν σ. 637.

λον τοῦτο χρησιμεύει ἐν ἅπασιν τοῖς μνημείοις τῶν Χετταίων πρὸς ὑποβάσταξιν προσώπων, ἅτινα δὲν δύνανται νάποσπασθῶσιν ἀπὸ τοῦ συνόλου τῆς παραστάσεως. Ὁ δ' ἐν τινι τῶν ἀνα-

Ἀνάγλυφον ἐν τῷ Μουσειῷ Χαλκίδος.

γλύφων τοῦ Euiuk εἰκονιζόμενος ἀετός πνίγει δι' ἑκατέρου τῶν ποδῶν ζῷον τι, ὅπερ ὁ μὲν Barth εξέλαθεν ὡς μῦθον, ὁ δὲ κ. Perrot ἐξήγησεν ὡς λαγφόν. Τὸν αὐτὸν δὲ λαγφόν ἀνευρίσκει

ὕπὸ τοὺς ὀνυχωτοὺς πόδας τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ σφραγίδος τινος τῶν χρόνων τῶν Σασσανιδῶν¹.

Ἄλλ' ἤδη ὁ Longpérier τῷ 1845 εἶχε συσχετίσει τὸν δικέφαλον αἰετὸν τοῦ Ευίuk πρὸς τὸν Hamka, ἤτοι τὸν δικέφαλον αἰετὸν, οὗ ἐποιοῦντο χρῆσιν οἱ Τουρκομάννοι ἡγεμόνες οἱ κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα μ. Χ. δυναστεύοντες παρὰ τὸν Εὐφράτην καὶ ἐν Συρίᾳ, ὡς συμβόλου τῆς παντοδυναμίας. Ἀνεφέρετο δὲ καὶ εἰς τὴν μαρτυρίαν Ἰταλοῦ περιηγητοῦ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος, ὅστις, ποιούμενος λόγον περὶ τῆς πόλεως Καρμὶλ, ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τὴν Ἀμιδαν, προσέθετεν, ὅτι ἐπὶ τῶν τειχῶν αὐτῆς in molti luoghi si vede l'arma imperiale scolpita con un' aquila di due teste e due corone. Μνημονεύων δ' ὁ Longpérier τῶν τειχῶν τῆς Ἀμιδῆς τῶν κτισθέντων ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου, Ἰοβιανοῦ καὶ Ἰουστινιανοῦ, προσθέτει τὰ ἐξῆς· «Ἐπειδὴ ἐξ ἑνὸς δὲν δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι οἱ αἰετοὶ οὗτοι, περὶ ὧν ποιεῖται λόγον ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς, ἐπεχαράχθησαν ἐπὶ τῶν ὀχυρωμάτων ἐκείνων ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, ἐξ ἑτέρου δὲ εἶνε γνωστότατον, ὅτι ἡ Ἀμιδα οὐδέποτε κατεῖχeto ὑπὸ ἡγεμόνων Χριστιανῶν ἀφ' οὗ χρόνου ὁ δικέφαλος αἰετὸς ἔγεινεν ἀποδεκτὸς ἐν Εὐρώπῃ, ἀποβαίνει οὕτως εἰπεῖν βέβαιον, ὅτι αὐτοὶ ἐκεῖνοι οἱ Τουρκομάννοι ἀταδέκοι οἱ χαράξαντες αὐτὸν ἐπὶ τῶν ἰδίων νομισμάτων, ἐπέγλυψαν καὶ ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἧτις ἦτο ἡ ἐδρα τῆς κυβερνήσεως αὐτῶν².

¹ Perrot Αὐτόθι σ. 681 κ. ἑ. Τὴν σφραγίδα ταύτην ἐδημοσίευσεν κατὰ τὸν Perrot ὁ Adalbert de Beaumont Recueil de dessins pour l'art et l'industrie Pl. CLIX. Ἀετὸν μονοκέφαλον πνίγοντα ζῶον εὐρίσκομεν καὶ ἐπὶ πλακῶς λιθίνης τῆς ἐν Ἁγίῳ ὄρει μονῆς τῆς Λαύρας. Ἴδε τὴν εἰκόνα αὐτῆς παρὰ τῷ Schlumberger Basile II le tueur de Bulgares σ. 189. Ἄλλη δὲ ἀνάλογος παράστασις εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 25 ἀναγλύφου τῆς ἐν τῷ Θησίῳ βυζαντιακῆς συλλογῆς. Πρὸς ταύτην δὲ δυνάμεθα νὰντικαταβάλωμεν ἀνάλογον παράστασιν ἐπὶ ἀναγλύφου, ἰσως φραγκικοῦ οἰκοσῆμου, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Χαλκίδος, οὗ παρεθέσαμεν ἄνωτέρω ἐν σ. 460 τὸ ἀπεικῆσμα ἐκ φωτογραφίας.

² Longpérier ἐν τῇ Revue Archéologique 1845 σ. 18 κ. ἑ. Οὗτος ἐν σ. 81 σημ. 5,

Κατὰ τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Longpérier ὁ δικέφαλος ἀετὸς ἐπεγλύφη ὑπὸ τῶν Τουρκομάννων ἐπὶ τῶν τειχῶν τῶν ὀχυρῶν αὐτῶν πόλεων. Ἄλλ' εὐρίσκεται οὐχ ἤττον ὁ δικέφαλος ἀετὸς καὶ ἐπὶ νομισματοῦ τοῦ Μαλέκ ἐλ Salah Mahmout κοπέντος τῷ 1217¹.

Ἐν Ἀσίᾳ λοιπὸν ὑπεδείχθη νάναζητήσωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ. Καὶ τοῦτο μὲν ἔχει ὀρθῶς. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας, οἱ πρῶτοι τῶν μεσαιωνικῶν Ἑλλήνων οἱ ποιησάμενοι χρῆσιν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ, καθ' ἃ εἶδομεν, ἐδανείσθησαν αὐτὸν ἐκ τῶν νομισμάτων, τῶν σφραγίδων ἢ τῶν ἐπὶ τῶν τειχῶν παραστάσεων τῶν Τουρκομάννων ἀμυράδων. Πολὺ δὲ μάλλον πιθανὸν εἶνε, ὅτι παρέλαβον τὸν δικέφαλον ἀετὸν ἀπ' εὐθείας ἐξ αὐτῶν τῶν ἀρχαίων ἐν Καππαδοκίᾳ ἀναγλύφων, περὶ ὧν ἔγεινε λόγος ἀνωτέρω. Καίτοι ἡ Καππαδοκία ἔκειτο ἀπώτερον τῆς ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἀμέσου ἐπεκτάσεως καὶ ἐνεργείας τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, δὲν εἶνε παντελῶς ἀπίθανον νὰ ἐδόθη εἰς αὐτὸν τὸν Θεόδωρον Λάσκαριν ἡ εὐκαιρία νὰ διέλθῃ ἐκ τοῦ Ευιυκ ἢ τοῦ Boghaz - Keui. Εἰ δὲ μὴ, οἱ ἀνάγλυφοι δικέφαλοι ἀετοὶ τῆς Περίας εἶχον ἐλκύσει τὴν προσοχὴν τινος τῶν Ἑλλήνων στρατηγῶν, τινὸς τῶν μεγάλων ἀρχόντων τῶν χωρῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐκείνης, ἧτις ὑπῆρξε κατὰ πάντας τοὺς χρόνους τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας ἢ γενέτειρα ἢ τὸ ὄρημα τῆριον ἰσχυρῶν οἰκῶν, οἵτινες ἔδωκαν εἰς τὸ κράτος αὐτοκρά-

παραπέμπων σὺν τοῖς ἄλλοις εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ *Castiglioni Monete eufiche*, παρατηρεῖ τάδε: « Ἄλλως ἐν τούτοις περιοριζόμεθα συντασσόμενοι πρὸς τὴν γνώμην τοῦ λογίου τούτου, ἧτις παρέχει εἰς ἡμᾶς τὰ ρίστα τῶν ἐπιχειρημάτων πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀνατολικῆς προελεύσεως τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ». Καὶ ὁ *Köhne* ἔπειτα (*Blätter für Münz-Siegel- und Wappenkunde* Τόμ. Β' σ. 1), ποιεῖται μνησθῆναι τοῦ ἐν Ευιυκ δικεφάλου ἀετοῦ. Ἠρδλ. καὶ *Hohenlohe-Waldenburg* ἐνθ' ἀν. σ. 11 κ. ἑ. Τὰ δὲ τοῦ Longpérier ἐπανελάβε μετὰ δικαίῃ ἐτη ὁ *Γ. Χρυσοθέτης* ἐνθ' ἀν. σ. 47 κ. ἑ., ἐν παραβύστω μόνον σημειόνων τὴν πηγὴν, ἧς ἔς παρέλαβεν αὐτά.

¹ Ἴδε τὴν εἰκόνα τοῦ νομισματοῦ τούτου κατὰ τὸν *Adler* παρὰ τῷ *Longpérier* ἐνθ' ἀν. σ. 83.

τορας ἢ γενναίους στρατηγούς, μνηστῆρας τοῦ θρόνου ἢ ἄρχοντας μεγαλοδυνάμους.

Ἐξηγοῦμεν λοιπὸν τὴν γεννομένην ἀποδοχὴν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ κατὰ τοιοῦτόν τινα τρόπον. Οἱ εἰσαγαγόντες αὐτὸν δὲν ὑπῆρξαν οἱ Κομνηνοί, καθ' ἃ ἀπεδέχθησάν τινες¹, ἀλλ' οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας, εἴτινες, θεωροῦντες ἑαυτοὺς οἰονεὶ βασιλεῖς ἐξορίστους καὶ διεκδικοῦντες τὸν θρόνον τῶν πατέρων τὸν ἠρπαγμένον ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποζόντων Λατίνων, ἠθέλησαν ὡς ἐκ τῆς ἐχθρότητος πρὸς τοὺς σφετεριστὰς τῆς πατρίδος ἀρχῆς νάντιταχθῶσι καὶ πρὸς τὸ σύμβολον τῆς δυνάμεως αὐτῶν. Ὁ μονοκέφαλος ἀετός, ὅστις παρουσιάζεται, πρότερον, ἔστω καὶ σκοραδικῶς, ὡς σύμβολον τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου², εἶχεν ἀποβῆ τὸ ἐξῆς τὸ ἔμβλημα τῶν ἀλλοφύλων αὐτῶν διαδόχων καὶ εἶχεν ἤδη διαβῆ εἰς αὐτὴν τὴν Δύσιν. Διὸ ὁ Λάσκαρις διπλασιάζει τὰς κεφαλὰς τοῦ ἀετοῦ τῆς Νικαίας, δανειζόμενος τὸ πρότυπον αὐτοῦ ἐκ τῶν ἀναγλύφων τῆς Πτερίας καὶ τοῦ Βυϊουκ. Πράγματι δὲ διὰ τῆς ἐλαφρᾶς ταύτης μεταβολῆς δὲν ἀπεσπᾶτο μὲν καθ' ὀλοκληρίαν ἀπὸ τῆς μακραίωνος παραδόσεως τῆς μεταδιβασθείσης ἀπὸ τῆς ἀρχαίας εἰς τὴν Νέαν Ῥώμην, ἀλλ' εἰσῆγε συγχρόνως νέον τι καὶ διάφορον.

¹ Ὁ *Γ. Χρυσοβέργης* (Ὁ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ δεσποτικῆς θρόνος σ. 46) ἀναφέρεται εἰς τὸν ἐν τῇ μονῇ τῆς Παμμακαριστοῦ ἀνύπαρκτον δικέφαλον ἀετὸν τοῦ δῆθεν τάφου τῆς Ἄννης Κομνηνῆς, περὶ οὗ ἴδε ἀνωτέρω σ. 453. Ἐν δὲ σ. 49 λέγει βλητῶς, χωρὶς μηδαμοῦ νὰ στηρίζηται, ὅτι τὸν δικέφαλον ἀετὸν εἰσῆγαγον οἱ Κομνηνοί τῷ 1018. Τὴν ἀσθηρικτὸν δὲ ταύτην γνώμην ἐκπέλασον ἐπ' ἰσχύτων ὁ κ. *Νικ. Ἀγγελίδης* (Ἡ ἑλληνικὴ σημαία. Ἐν Ἀθήναις 1909 σ. 31 ἐν σημ.) καὶ ὁ κ. *Βασ. Τζουρᾶς* (Ἡ ἑλληνικὴ σημαία. Ἐν Κερκύρῃ. 1909) σ. 12.

² Ἐν τῷ νεοθευμένῳ καταλόγῳ τῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης λέγεται, ὅτι Βασίλειος ὁ Μακεδών, ἰδὼν κατ' ὄναρ ἀετὸν καὶ γενόμενος εἴτα αὐτοκράτωρ, ἔβαλεν ἀργυροῦν ἀετὸν εἰς τὴν σημαίαν αὐτοῦ. Ἴδε τὰς τρεῖς διασκευὰς τοῦ καταλόγου τούτου, τὴν ἐκ Ζακύνθου κατὰ *Σάθαν* (Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα Τόμ. Β' σ. 17 κ. ἐ.), τὴν ἐκ Κερκύρας κατὰ *Βερνάρδον* (Ἱστορία τῆς Κρήτης σ. 137 κ. ἐ.) καὶ τὴν ἐκ Κεφαλληνίας κατὰ *Βαρούχαν* (Οἰκογένεια Βαρούχα σ. 6 κ. ἐ.) παρὰ *Gerland Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge*. Ἐν Παρισίοις. 1907 σ. 116.

Δυνάμεθα δὲ νὰ προχωρήσωμεν καὶ ἔτι περαιτέρω. Ὑπῆρξαν οἱ ἰσχυρισθέντες, ὅτι οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἐξέφραζον διὰ τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ τὰ δικαιώματα αὐτῶν ἐπὶ τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν, τῆς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς τῆς Δύσεως¹. Τοιαύτη τις ἐρμηνεία θὰ ἦτο σχεδὸν ἀναμφισβήτητος, ἂν εἶχομεν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιμεινῶμεν φρονούντες, ὅτι ὁ δικεφαλὸς ἀετὸς ἦτο ἀνέκαθεν διὰ παντὸς τοῦ χρόνου τὸ σύμβολον τοῦ Βυζαντίου καὶ ἂν ἠθέλομεν νανέλθωμεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅστις εἶχε τὸ πρόγραμμα τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἐνότητος τοῦ ἀρχαίου ῥωμαϊκοῦ κράτους. Ἄλλ' ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις δὲν προέβαινε οὕτω μακρὰν. Ἄν δὲ θέλωμεν νὰ ὑποβάλωμεν εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποδοχὴν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ὡς ἐμβλήματος τῆς βασιλείας ἔννοιάν τινα συμβολικὴν, διὰ τοῦ συμβόλου τούτου ἐν τι καὶ μόνον προετίθετο, νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας ἐκήρυσσεν ἑαυτὴν διάδοχον καὶ ἐκδικήτριαν τοῦ Βυζαντίου, ὅπως διεκδικήσῃ τὴν ἀρχὴν τῶν δύο ἡπείρων, ἐξ ἐνὸς μὲν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς ἐν μέρει κατεχομένης ὑπὸ τῶν Σελδσουκιδῶν, ἐξ ἑτέρου δὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς πρωτεύουσος τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς δυναστευομένης ὑπὸ τῶν Λατίνων.

Μετὰ δὲ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶδομεν, ὅτι συμφώνως πρὸς τὰ εἰκαστικά μνημεῖα ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος δὲν ἔσπευσε νὰποδεχθῆ ἀμελλητί τὸ σύμβολον τοῦ Λασκάρεως. Δι' ἀρπαγῆς ξένης κληρονομίας ἀνελθὼν ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς Νικαίας φαίνεται διστασας νὰ στοίχησῃ εἰς τὸ ἐμβλημα δυναστείας ἣν εἶχε δολιευθῆ. Ἀνδρόνικος Α' ὁ Παλαιολόγος ἔπραξε τὸ αὐτό. Μόνον δ' ἀπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου² καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ ὁ δικε-

¹ Πρβλ. *Lagouisse* Τόμ. Α' σ. 149.

² Ἄξιον σημειώσεως εἶνε, καθ' ἃ παρατήρησιν ὁ *Κόλλε* (ἐνθ' ἀν. σ. 7), ὅτι καὶ εἰν τῷ ἀξιολογωτάτῳ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐμβλημάτων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς κώδικι τοῦ *Ducange* τῷ ἀποκειμένῳ ὑπ' ἀρ. [H. F.] 692 ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Παρισίοις

φαλος ἀετός ἀπέβη ἄνευ ἀμφισβητήσεων τὸ ἔμβλημα τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας¹. Ἐξηκολούθησε δὲ μένων τοιοῦτος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Μυστρᾶ.

Δὲν θὰ παρακολουθήσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἱστορίαν τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ καὶ ἐν ταῖς σλαβικαῖς χώραις. Τὸ θέμα τοῦτο οὐ μόνον ξένον τοῦ ἡμετέρου σκοποῦ εἶνε, ἀλλὰ καὶ ἀπετέλεσεν ἤδη κατὰ τὰ λεχθέντ' ἀνωτέρω τὸ ἀντικείμενον εἰδικῶν μελετῶν.

Ἰπολείπεται δὲ μόνον νὰ προσθέσωμεν, ὅτι ὁ δικέφαλος ἀετός παρὰ τὸ βραχὺ τῆς διαρκείας αὐτοῦ παρὰ τοῖς Ἕλλησι, παρ' οἷς ὑρίσταντο μόνον ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνας, συνεδέθη πρὸς αὐτὰς τὰς τύχας τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὅλου ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν συμφορῶν καὶ τῆς πικρίας τοῦ ἔθνους.

Καὶ ὑπῆρξαν μὲν οἱ πιστεύσαντες ἢ παραστήσαντες, ὅτι ἀναμνήσεις τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ εὐρίσκομεν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ δημῳδίῃ ποιήσει. Οὕτως ὑπετέθη, ὅτι τὸν δικέφαλον ἀετὸν ὑπονοεῖ ὁ σταυραετός ἐνίων δημοτικῶν ἄσμάτων². Ἀλλὰ τῆς λέξεως ταύτης δὲν εἶνε τοιαύτη ἡ ἔννοια· σημαίνει δὲ ὁ σταυραετός

¹ Ὀπλοστασίου (Arsenal) ὁ δικέφαλος ἀετός παρουσιάζεται τὸ πρῶτον ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου. Κατὰ δὲ ἀνακοίνωσιν τοῦ διευθυντοῦ τῆς βιβλιοθήκης ταύτης κ. K. Martin, διαβιβάσθεισάν μοι ἐπὶ τῇ ἐμῇ αἰτήσει παρὰ τοῦ φίλου κ. Ομοῦν, ὁ κώδιξ οὗτος φέρει σήμερον τοὺς ἀριθμοὺς 5008-5010, ἐν δὲ τῷ ἀρ. 5008 φ. 3 περιλαμβάνεται *Genéalogie des empereurs de Constantinople de la maison des Paléologues*. Εἶνε δ' ἀκλόυς γενεαλογικὸς πίναξ ἄνευ σημασίας, εἰλημμένος εἰς ἐντύπων β.βλίων, καὶ κοσμεῖται ὑπὸ ἀτέχνων οἰκοσῆμων. Δὲν ἔχει δὲ τὴν ἀποδιδομένην αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Köhne σημασίαν, οὐδ' εἶνε ἔργον τοῦ Ducange, ἀλλ' ἔραριστοῦ τινος τοῦ δεκάτου ἡμιστοῦ αἰῶνος, τοῦ Νικολάου Φιλίππου d'Aumale, τοῦ ἐπιλεγομένου μαρκίωνος d'Haucourt. Πρὸς *H. Martin Histoire de la Bibliothèque de l'Arsenal* σ. 280-281.

² Ἐν τῇ συγγραφῇ τοῦ Reichenthaler περὶ τῆς ἐν Κωνσταντίνῃ συνόδου τοῦ 1412 ἐν τοῖς οἰκοσῆμοις τῶν εἰς τὴν σύνοδον παραστάντων Ἑλλήνων βασιλοπαίδων Φιλίππου (;) καὶ Μιχαὴλ περιστάνεται δις ὁ δικέφαλος ἀετός. Ἰδὲ *Köhne* ἴνθ' ἀν. σ. 8.

³ *Ἀγγελίδου* Ἡ ἑλληνικὴ σημαία σ. 27 ἐν σημ.

ἴδιον εἶδος αἰετοῦ καὶ οὐδεμίαν ἔχει σχέσηιν πρὸς τὴν δικεφαλίαν. Καὶ δημοτικὸν δὲ ἄσμα εὐρίσκομεν ἐκδεδομένον, ἐν ᾧ περιέχονται οἱ ἐξῆς στίχοι:

Καὶ ᾿ς τὴν ψιλῆ(η) μου τὴν κορφή, ᾿ς τὸν Ἄι Ἡλιᾶ ᾿ς τὴ βάχη
κουρνιαῖζει καὶ ἀντρεϊεύεται αἰετὸς μὲ δυὸ κεφάλια
καὶ μὲς ᾿ς τὰ νύχια του κρατάει βασιλικὸ κεφάλι.

Ἄλλα τὸ ἄσμα τοῦτο εἶνε ἀπλῶς παραχάραξις τοῦ δημοτικοῦ ἄσματος τοῦ Ὀλύμπου καὶ Κισσάβου, καθ' ἃ κατέδειξεν ὁ κ. Ν. Γ. Πολίτης¹.

Ὁ δικεφάλος αἰετὸς τῶν Παλαιολόγων ἐπαναλαμβάνεται κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς τουρκοκρατίας ἐπὶ τῶν σφραγίδων τῶν πατριαρχῶν, τῶν λογίων καὶ τῶν ἀρματωλῶν, ἐπὶ τῶν οἰκοσήμεων τῶν ἐξευγενισθεισῶν οἰκογενειῶν τῶν βενετοκρατουμένων ἐλληνικῶν νήσων, ἐπὶ τῶν χορῶν ἢ πολυκηρίων, τῶν ἀναλογίων καὶ τῶν δαπέδων τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ἀποκέντρων μονῶν, ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων πλακῶν. Εὐρίσκομεν αὐτὸν ἐν χρήσει κοινοτάτῃ. Ἀκολουθεῖ τὸν δουλεύοντα Ἕλληνα ἀπανταχοῦ, κατὰ τὴν προσευχὴν αὐτοῦ, κατὰ τὰς ἀναγνώσεις, μέχρις αὐτοῦ τοῦ τάφου.

Ἴδου δὲ ὀλίγα φύρδην μίγδην παραδείγματα τῆς τοιαύτης ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας χρήσεως τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ.

Δικεφάλος αἰετὸς εὕρηται ἐπὶ πωρίνης πλακὸς οἰκίας ἀνακαινισθείσης περὶ τὸ 1721 ὑπὸ τοῦ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου Ἀγαπίου Λοβέρδου².

Δικεφάλος αἰετὸς εἶνε γεγλυμμένος ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς ἐν Κεφαλληνίᾳ μονῆς τῶν Σισίων³, ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέ-

¹ Ν. Γ. Πολίτου Ἡ παραχάραξις τῶν ἐθνικῶν ἄσμάτων ἐν τῇ ἡμερῇ τῆς Ἀθῆναι τῆς 10 Ἰουνίου 1903 κ. ἴ. καὶ ἐν τῇ Ἀγῶνι τῆς 8 καὶ 15 Αὐγούστου 1903.

² Ζησιῶν Κεφαλληνίας χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες ἐν Ἀρμονίᾳ Τόμ. Α' (1900) σ. 245.

³ Αὐτόθι.

δου τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ κάστρου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Κεφαλληνίᾳ κατὰ φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ γυμνασιάρχου Ἀργυροστολίου κ. Π. Λορεντζάτου.

Δικέφαλος αἰετὸς εὐρίσκεται ἐν τῇ προσόψει τοῦ ἐν Καλαβρύτοις ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐπὶ πωρίνου ἀναγλύφου, ποιηθέντος τῷ 1800¹.

Δικέφαλος δ' αἰετὸς εὐρίσκεται καὶ ἐν τῇ νήσῳ Κέα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Περὶ τούτου ἀνεκοίνωσέ μοι τὰ ἐξῆς ὁ ἐπιθεωρητὴς τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως κ. Ἀναστάσιος Σακελλαρίου· « Ἐν Κέα ὑπάρχει ναὸς χριστιανικὸς ἐπώνυμος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δετὶς ἐκτίσθη κατὰ τὸ 1867. Ὑπεράνω δὲ τῆς ἐξω εἰσόδου τοῦ ναοῦ τούτου εἶναι ἐντετοιχισμένον λίθινον ὑπερθύρον, ἔχον μῆκος πλεόν τοῦ μέτρου καὶ πλάτος περὶ τὰ 0,25, προφανῶς προερχόμενον ἐξ ἀρχαιοτέρου οἰκοδομήματος. Ἐν δὲ τῷ μέσῳ τοῦ ὑπερθύρου τούτου φέρεται ἀτέχνως γεγλυμμένος δικέφαλος αἰετὸς καὶ ὑπ' αὐτὸν ἐπιγραφὴ γεγραμμένη διὰ βυζαντιακῶν γραμμάτων ἐν συνεχείᾳ ἐν τρισὶ κατὰ τὸ μῆκος τοῦ ὑπερθύρου στίχοις, ὧν τὸ τέλος δηλοῦται δι' ὑποστιγμῆς. Ἔχει δ' ἡ ἐπιγραφὴ, μεταγραφομένη ἐν τῇ συνήθει γραφῇ καὶ χωρισθεῖσα κατὰ τοὺς στίχους τοῦ τριμέτρου, ὧδε·

Βλέπε αἰετὸν τὸν Χρ(ιστὸν) ἐμὲ νόει,
 δυσι κεφαλαῖς φύσεις ἐμὰς δύο
 εἰκονίζων σοι ἐν μιᾷ ὑποστάσει.

Ὑψιπέτης γὰρ βασιλεὺς τῶν αἰώνων
 5 οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ τῶν καταχθονίων,

¹ Τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ἐδημοσίευσεν ἐν τοῖς Παναθηναίοις Τόμ. Α' (1901) σ. 448 ὁ κ. Κ. Ζησιού, δετὶς οὐκ ὀρθῶς λέγει ἐν σ. 449 περὶ τοῦ δικεφάλου αἰετοῦ, ὅτι ἐπὶ χιλιούσις ἐνιαυτούσι οὕτως εἰκονίζετο. Ἡ αὐτὴ δὲ εἰκὼν ἐπαναλαμβάνεται ἐν τοῖς Παναθηναίοις Τόμ. Θ' (1905) σ. 238 ὑπὸ τοῦ κ. Νίκου Βέη, λέγοντος, ὅτι ἡ φέρουσα τὸν δικέφαλον αἰετὸν πωρὶνὴ πλάξ ἐκόσμηε μέχρι πρό τιῶν ἐτῶν τὸ ὑπερθύρον τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, χωρὶς νὰ προστιθῆται καὶ αὐτὴ κατάκειται σήμερον.

οἶκους φυλάττων καὶ πᾶσαν ἐκκλησίαν,
ὧν ἐγέννησα ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἐμὸς οὖν οἶκος ὁ τοῦ ἀρχιερέως,
ὃν ὄρας, καὶ πρόσεχε μὴ φθείρεις·

10 φθείρεται πάντως ὁ τοῦτον διαφθείρων.

† Ὁ σκάψας Κωνσταντῖνος Βυζάντιος »¹.

Ἄξια δὲ παρατηρήσεως εἶνε ἡ ἐρμηνεία τοῦ δικεφάλου ἀε-
του, ἣν παρέχει ὁ σκάψας Κωνσταντῖνος Βυζάντιος, οὗτα
πάντως διάφορος τῶν ἀνωτέρω ἐν σ. 463 κ. ἐ. ἐκτεθεισῶν.

Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἀδ. Ἀδαματίου « πλὴν τοῦ Μυ-

¹ Προσθέτομεν ἐνταῦθα καὶ τὰς εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην παρατηρήσεις τοῦ κ. Σακελ-
λαρίου, ἔχουσας ὡδε·

« Ἐν στ. 1 ἀντὶ βλέπει ἀνιμένι τις τὸ βλέπων ἢ τὸ βλέπει, ὅτι ἡ πρότασις ἔπρεπε
νὰ ἐξενεχθῆ ἱρωτηματικῶς, οὕτως· Βλέπεις αἰτόν; Τὸν Χριστὸν ἐμὲ νόει. (Τοιαύτη
σύνταξις θὰ ἦτο πράγματι συμφωνιότερα πρὸς ἴθους καὶ ἄλλως γνωστὸν ἐκ βυζαντιακῶν
ἐπιγραμμάτων Σ. Π. Α.).

Ἐν στ. 3 ἀντὶ τοῦ εἰκονίζων ἢ ἔπρεπεν ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὸ αἰτόν νὰ γραφῆ εἰκο-
νίζοντα, ὅτι τὸ ἱππερόμενον σοι διὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ μέτρον ἔπρεπε νὰ παραλειφθῆ,
ἢ ἀσχετίως πρὸς τὴν προηγουμένην πρότασιν ἔπρεπε νὰ λιχθῆ εἰκονίζεις, ὅτι ἡ παράτα-
ξις τῶν ἐνοιῶν θὰ εἶχεν οὕτως· « Βλέπων αἰτόν (ἢ· βλέπεις αἰτόν;) τὸν Χριστὸν ἐμὲ
νόει· ὁσοὶ κεφαλαῖς φύσεις ἐμὰς τὰς δύο εἰκονίζει σοι ἐν μιᾷ ὑποστάσει ».

Ἐν στ. 9 ἀντὶ τοῦ μὴ φθείρεις ἢ γραμματικὴ ἀπαιτεῖ τὴν ὑποτακτικὴν ἐκκλησίαν,
τὸ δὲ μέτρον τὴν συμπλήρωσιν τοῦ στίχου κατὰ δύο συλλαβὰς· ὅθεν γραπτὸν μὴ
φθείρης αὐτόν ἢ μὴ διαφθείρης· τὸ τελευταῖον ὑποστηρίζει καὶ τὸ ἐν τῷ στίχῳ λε-
γόμενον « ὁ τοῦτον διαφθείρων ».

Ὡς πρὸς δὲ τὸ πραγματικὸν μέρος τῆς ἐπιγραφῆς παρατηροῦμεν τὰδε. Ἐν τῇ ἐπι-
γραφῇ παρίσταται αὐτὸς ὁ Χριστὸς ὁμιλῶν καὶ ἐξηγούμενος τὴν συμβολικὴν σημασίαν
τοῦ δικεφάλου αἰτοῦ. Κατὰ τὴν ἐξήγησιν ταύτην ὁ αἰτὸς εἰκονίζει αὐτόν τὸν Χριστόν,
αἱ δὲ δύο αὐτοῦ κεφαλαὶ τὰς δύο τοῦ Χριστοῦ φύσεις. Φέρεται δ' ἐν τῇ ἐπιγραφῇ καὶ ὁ
λόγος τῆς τοιαύτης συμβολικῆς παραστάσεως. Λέγεται δηλ. ἐν αὐτῷ ὅτι, ὅπως ὁ αἰ-
τὸς εἶναι ὁ ὑψιπέτης βασιλεὺς πάντων τῶν πτηνῶν, οὕτως ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ὑψιπέτης
βασιλεὺς τῶν αἰώνων, οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ τῶν καταχθονίων (στ. 4 - 5). Ἐκ δὲ τῶν
εὐθὺς μετὰ ταῦτα λεγομένων « οἶκους φυλάττων καὶ πᾶσαν ἐκκλησίαν, ὧν ἐγέννησα
(= ἐκείνων, οὗς ἐγ.) ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου », ἔδηλον γίνεται, ὅτι ἡ παράταξις τοῦ δικεφά-
λου αἰτοῦ, εἰκονίζοντος, ὡς εἶπομεν, αὐτόν τὸν Χριστόν, ἐχρησίμευσεν ὡς φυλακτήριον
οἴκων καὶ ἐκκλησιῶν χριστιανικῶν. Ὡς δ' ἐκ τῶν ἐν στ. 8 λεγομένων δηλοῦται, ὁ ἐν
τῷ προκειμένῳ ὑπερθύρῳ φερόμενος δικεφάλος αἰτὸς ἐχρησίμευσεν ὡς φυλακτήριον τοῦ
οἴκου τοῦ ἀρχιερέως, τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ δηλ. μεγάρου ».

στῶν καὶ τοῦ Γερακίου καὶ εἰς ἄλλους ναῖσκους τῆς Λακεδαιμόνου εὐρίσκονται εἰς τὰ δάπεδον δικέφαλοι αἰτοί· νομίζω ὁμοίως, ὅτι εἶνε μεταγενέστεροι. Εἰς τὰς νήσους (Πάρον, Νάξον, Ζάκυνθον) εἶνε συχνάτατοι εἰς τὰ δάπεδα τῶν ἐκκλησιῶν· ἀλλὰ φαίνονται μᾶλλον ῥωσικῆς ἐπιδράσεως».

Δικέφαλον αἰτὸν φέρουσιν ὁ ἄμβων καὶ ὁ θρόνος οἱ ἀποκείμενοι ἐν τῇ Μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἐνομίζοντο δὲ κοινῶς ὡς ἀνήκοντές ποτε εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Ἄλλ' ὁ Γ. Χρυσοβέργης ἀπέδειξεν, ὅτι ὁ μὲν ἄμβων εἶνε τοῦ ἔτους 1703, ὁ δὲ θρόνος δὲν εἶνε τοῦ 1085, ἀλλὰ κατεσκευάσθη τῷ 1574, πατριαρχεύοντος Ἱερεμίου Β' ¹.

Εὐθὺς πρὸ τῆς ἱερᾶς πύλης ἐν τῷ κατὰ τὴν Θεσσαλονίκην ναῷ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας καὶ Θεοπίστης κεῖται ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἀνάγλυφος δικέφαλος αἰτὸς ².

Ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Κλειστῶν ὑπάρχει ὁ δικέφαλος αἰτὸς ³.

Δικέφαλος αἰτὸς κοσμεῖ τὸν ἐπιτύμβιον λίθον τοῦ ἐν ἔτει 1773 θανόντος Ἀθηναίου Λεονάρδου Κουτρικᾶ, ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ ⁴.

Δικέφαλον αἰτὸν φέρει ὁ ἐπιτύμβιος λίθος τοῦ ἐν ἔτει 1792 θανόντος προεστῶτος τῆς ἐπαρχίας Πατρατζικίου Χατζηχρήστου Οἰκονόμου ἐν τῷ Ἁγίῳ Δημητρίῳ τοῦ Μαυρίλλου ⁵.

Δικέφαλος αἰτὸς φέρεται ἐπὶ μεταλλίνου ἀγγείου ὑπ' ἀρ. 6196 τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς εταιρείας ⁶ καὶ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ζωστήρος ἱερατικῆς ζώνης τοῦ δεκά-

¹ Γ. Χρυσοβέργη Ὁ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ δεσποτικὸς θρόνος. Ἐνθ' ἀν.—Πρὸς Κωνσταντίου Συγγραφαὶ ἱλάσσονες. Ἐκδόσεις Θεοδώρου Ἀριστοκλείους. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1870 σ. 342.

² Ἀστὴρ Ἀλέξανδρος ἐν τῇ ἡμερησίᾳ Κράτος. Ἐτ. Γ' ἀρ. 509 τῆς 9 Ἰανουαρίου 1908.

³ Δ. Καμπούρογλου Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Τόμ. Β' σ. 238.

⁴ Δ. Καμπούρογλου Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Τόμ. Α' σ. 192.

⁵ Βορτσέλα Φθιώτις. Ἐν Ἀθήναις. 1907 σ. 384.

⁶ Δελτίον Η' (1909) σ. 81.

του ἐβδόμου αἰῶνος, ἧς δὲν σημειοῦται ἡ προέλευσις, ἀποκειμένης ἐν τῷ αὐτῷ Μουσεῖῳ¹.

Δικέφαλος ἀετὸς ἀπεικονίζεται ἐπὶ διαφόρων σφραγίδων ἱερωμένων καὶ λογίων τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος².

Ἐρυθρὰ μετὰ δικεφάλου ἀετοῦ ἦτο ἡ σημαία τοῦ Κροκοδείλου Κλαδᾶ³.

Ὁ Κρῆς Ματθαῖος Καλλέργης ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ τάφου αὐτοῦ παρὰ τῷ Γεωργίῳ Κλόντζα ἐν τῷ Μαρκιανῷ κώδικι Class. VII 22 φ. 135⁶ φέρει σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ δικέφαλον ἀετὸν⁴.

Καὶ ἄλλων δὲ Καλλεργῶν τάφοι φέρουσιν ἐν Κρήτῃ τὸν δικέφαλον ἀετὸν⁵.

Καὶ ἡ σημαία δὲ τῶν Καλλεργῶν ἔφερε δικέφαλον ἀετὸν μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς Ἐν τούτῳ νῆκα⁶.

Ὁμοίως τὸ ἔμβλημα τοῦ ἐκδότου Ζαχαρίου Καλλέργη ἔφερε δικέφαλον ἀετὸν⁷.

Δικέφαλον ἀετὸν ἔφερον ἐπιτεθειμένον, ἴσως ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων, τὸ οἰκόσημον τῶν Μελισσηνῶν⁸.

¹ Ἴδε τὴν εἰκόνα αὐτῆς ἐν Δελτίῳ Α' τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας (1892) Πίν. Α' ἀρ. 14.

² Ἴδε Νέον Ἑλληνομνημόνα Τόμ. Δ' σ. 224. Μονοκέφαλον δ' ἀετὸν φέρει ἡ σφραγὶς τοῦ ἀρματοῦλου Χρήστου Μηλιῶνη ἡ ἀποτετυπωμένη παρὰ τῷ κ. Κ. Σάθα (Χρονικὸν Γαλαξειδίου σ. 162). Αὕτη, δωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου πατρὸς, ἀπόκειται ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἰθνολογικῆς ἐταιρείας. Ἀγνοοῦμεν δὲ πόθεν ὁ κ. Γεω. Νουχάκης (Ἡ σημαία μας. Ἐν Ἀθήναις. 1909 σ. 45) παρέλαβεν, ὅτι ὁ Χρῆστος Μηλιῶνης, οὗ καλῶς ὀρίζει ὡς χρόνον τὸ 1800, εἶχε σημαίαν φέρουσαν δικέφαλον ἀετὸν.

³ Κ. Σάθα Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς σ. 37.

⁴ Ἴδε τὴν εἰκόνα παρὰ Gerola Monumenti Veneti nell'isola di Creta. Ἐν Βενετίᾳ. 1908 σ. 356.

⁵ Gerola Ἰνθ' ἐν. Τόμ. Β' σ. 358 καὶ 359.

⁶ Κ. Σάθα Κρητικὸν θέατρον σ. μα' ἐν σημ. καὶ σ. μζ' ἐν σημ. 1.

⁷ Legrand Bibliographie hellénique ... aux XVe et XVIe siècles. Τόμ. Α' σ. 55.

⁸ Buchon Atlas Πίν. XLI, 26. Ἴδε τὴν εἰκόνα αὐτοῦ καὶ ἐν τῇ τοῦ Μάλισγ-Δάμπκου Ἱστορίᾳ τῆς φραγκοκρατίας Τόμ. Α' σ. 216.

Δικέφαλον ἀετὸν φέρει καὶ τὸ οἰκόσημον τῶν υἱῶν τοῦ Ῥόδη Μαμουναῖ, εἰς οὓς ἀπενεμήθη ἡ προσωνυμία κόμιτος διὰ διπλώματος τῆς βενετικῆς πολιτείας ὑπὸ ἡμερομηνίαν 16 Σεπτεμβρίου 1702, κοσμουμένου ὑπὸ τοῦ οἰκοσήμου τούτου, οὗ τὴν εἰκόνα ἐδημοσίευσεν ὁ Ἀντώνιος Μηλιαράκης¹.

Ἄετὸς δικέφαλος, διαφόρως ἐσχεδιασμένος, ἐστεμμένος ἢ μὴ, μετ' ἄλλων παραστάσεων ἢ μόνος εὐρίσκεται ἐν διαφόροις οἰκοσήμοις εὐπατριδῶν τῆς Ζακύνθου ἐπὶ τῆς βενετοκρατίας. Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 17 κώδικι τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας, ἐν ᾧ ἀποτυπῶνται τριακόσια τριάκοντα τέσσαρα οἰκόσημα ζακυνθιακὰ, τὸν δικέφαλον ἀετὸν φέρουσι τὰ τῶν οἰκῶν Ἀβάσταχου, Ἀδούρη, Ἀγιαποστολίτη, Ἀλιμπράντη, Γάμπαρα, Γιουστινιάν, Μαμουναῖ, Μελιστουργοῦ, Μούρμουρα, Μπάρμπαρα, Νερούλη, Παλαιολόγου, Ρῶση, Σιρόντζου, Σταυράκη καὶ Χαριάτη.

Ἐν δὲ τῷ ὑπ' ἀριθ. 54 κώδικι τῆς αὐτῆς Ἐταιρείας, περιέχοντι ἐγχρώμους εἰκόνας οἰκοσήμων ἐκ τῶν Κυκλάδων, περιλαμβάνονται καὶ δύο φέροντα τὸν δικέφαλον ἀετὸν, τὰ τῶν οἰκογενειῶν Φουκᾶ καὶ Πορφύρου.

Ὁμοίως δικέφαλον ἀετὸν φέρουσι τὰ οἰκόσημα τῶν κερκυραϊκῶν οἰκῶν Γιουστινιάνη, Δόρια, Καπάδοκα, Μάρμορα καὶ Ραρτούρου ἐν χειρογράφῳ τῆς Χρυσῆς βίβλου τῶν Κερκυραίων εὐγενῶν, ἀποκειμένη ἐν τῷ Ἀρχειοφυλακείῳ Κερκύρας συμφώνως πρὸς τὴν φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Λαυρεντίου Βροκίνη. Τούτων τὸ τοῦ οἴκου Καπάδοκα φέρεται ἐκδεδομένον ἐγχρωμον ἐν τῷ πίνακι τῶν οἰκοσήμων τῶν Παργίων καπετάνων τῷ προτασσομένῳ τοῦ δευτέρου τόμου τῆς περὶ Πάργας μεγάλης συγγραφῆς τοῦ ἀρχιδουκὸς τῆς Αὐστρίας Λουδοβίκου Σαλβατώρ.

Δικέφαλον δ' ἀετὸν φέρουσι καὶ τὰ οἰκόσημα τοῦ ἐν Κεφαλληνίᾳ οἴκου Μεταξᾶ², τοῦ ἐν Τήνῳ καὶ ἀλλαχοῦ τῶν Κυκλά-

¹ Οἰκογένεια Μαμουναῖ. Ἐν Ἀθήναις. 1902 σ. 73.

² Νέα Πανδώρα Τόμ. ΙΑ' σ. 435.

E. Γ. Δ. ΚΩΣΤΑΚΗΣ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

δων οίκου Σιγάλα¹ και τῶν ἐν Νάξῳ Δελλαρόκκα². Δικέφαλον δ' αἰτὸν ἔχουσι και αἱ ἐν τῇ κατὰ τὴν Νεάπολιν ἐλληνικῇ ἐκκλησίᾳ ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ τοῦ Ἰωάννου Μουζάκη, τῶν ἀδελφῶν Νικολάου και Ἀγγέλου Μαισπέζη και τῆς θυγατρὸς τοῦ ἐκ Κορώνης Δρακολέου Αἰκατερίνης³.

Δικέφαλον αἰτὸν ὁρῶμεν και ἐν τῷ Διακονικῷ τοῦ ἐν Ἄρτη ναυδρίου τοῦ Σωτῆρος⁴.

Δικέφαλος αἰτὸς ἐκόσμηι τὴν σφραγίδα τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου.

Τὸ σημεῖωμα τοῦ ἐν ἔτει 1753 καλλιγραφήσαντος τὸν ὑπ' ἀριθ. 876 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν Λάμπρου Τορναβίτου φέρεται γεγραμμένον μικρογραφικῶς ἐν τῷ στήθει αἰτοῦ δικεφάλου⁵.

Οὕτως ὁ δικέφαλος αἰτὸς καθίσταται μετὰ τὴν δούλωσιν τοῦ γένους τὸ σύμβολον τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, συνδυαζομένης πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἤδη πεπτωκυίας αὐτοκρατορίας. Ἀποβαίνει ποιὸς τις μυστικισμὸς, συμβολίζων τὴν ἀθανασίαν τοῦ ἐλληνισμοῦ και τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους καθ' ὄλους τοὺς δυσμοίρους ἐκείνους αἰῶνας, καθ' οὓς ὁ Ἕλληνας, βεβαρημένος ὑπὸ τῆς πικρίας τοῦ ἐνεστῶτος, ἠσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ προσφεύγῃ εἰς τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος και ἀνακουφίζῃ ἑαυτὸν, ἐμβαπτιζόμενος εἰς τὰς προσδοκίας μέλλοντος εὐτυχεστέρου.

Εἶχεν ἤδη στοιχειοθετηθῆ αὐτὴ ἡ πραγματεία, ὅτε παρὰ τοῦ συναδέλφου κ. Ν. Γ. Πολίτου ἔμαθον, ὅτι ὁ ἐν Νέῳ Φαλήρῳ διατρίβων Δανὸς ζωγράφος κ. Bagge κέκτηται τεμάχιον βυζαντια-

¹ Νέα Πανδοῖρα Τόμ. Γ' σ. 432.

² *Buchon Atlas* Πίν. ΧLI ἀρ. 27.

³ Ν. Κατσαμῆ Ἡ ἐν Νεαπόλει ἐλληνικῇ ἐκκλησίᾳ. Ἐν Ζακύνθῳ. 1866 σ. 26, 27.

⁴ Δελτίον Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας Γ', 1903, σ. 84 κ. ἑ.

⁵ Σακελλίωνος Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος σ. 157.

κοῦ ὑφάσματος ἀγνώστου χρόνου καὶ προελεύσεως φέρον σὺν ἄλλοις κεντήμασι καὶ δικέφαλον αἰτόν· ἀλλ' ἕνεκεν ἀποδημίας τοῦ κ. Bagge καθ' ὃν χρόνον ἐκτυποῦται τὸ ἀνά χειρας τεύχος τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδω τὸ ὑφασμα τοῦτο.

Ἐν τέλει δὲ προσθετέον, ὅτι τὸ ἄνω μέρος δικεφάλου αἰτοῦ εὐρίσκομεν γεγλυμμένον ἐπὶ λίθου λευκοῦ ἀποκεκρουσμένου, ἀποκειμένου νῦν ὑπ' ἀρ. 104 ἐν τῷ τόπον μουσείου ἐπέχοντι φυλακείῳ τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου¹. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ὅπερ θεωρῶ ἀδύνατον νὰ ἐποιήθη πρὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, καθ' ὃν ἡ μονὴ μετεβλήθη εἰς φραγκικὴν, ἐκλαμβάνω ἀνῆκον εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὅτε ἡ μονὴ ἀπεδόθη εἰς τοὺς ὀρθοδόξους.

¹ Κατὸν ἀπεικόνισμα τοῦ γλυπτοῦ τούτου ἴδε παρὰ τῷ *Millet* Le monastère de Daphni, Ἐν Παρισίοις. 1899 σ. 69.